

ЭЖАЕВ У., ЭЖАЕВА Р.

НОХЧИЙН ЛИТЕРАТУРА

9 КЛАСС
ШОЛГИА
ДАКЪА

ЭЖАЕВ У, ЭЖАЕВА Р

НОХЧИЙН ЛИТЕРАТУРА

9 класс
учебник-хрестомати

шолгѝа дакъа

Чѝагѝѝина Нохчийн Республикан дешаран, Іилманан Министерствос

Эжаев У., Эжаева Р.

Чеченская литература. Учебник-хрестоматия (9 класс II ч.). Грозный: ГУП «Книжное издательство», 2007.

ISBN 978-5-98896-050-8

© Грозный, ГУП «Книжное издательство», 2007

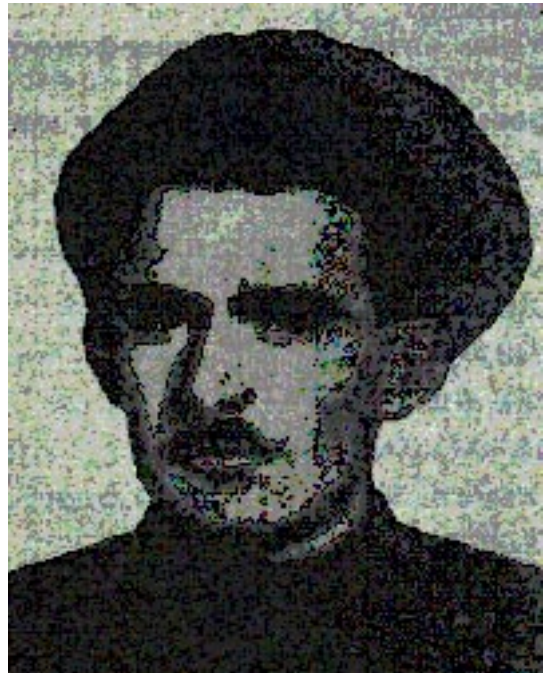
© Эжаев У., Эжаева Р. 2007

АЙСХАНОВ ШАМСУДДИН

(1909–1937)

Вайн нохчийн литература кхиоран юьххьерчу муьрехь (1928–1937-чу шерашкахь) дакъа лаьцначарех цхьаь волу нохчийн яздархо Айсханов Шамсуддин Катаевич вина 1909-чу шарахь Лаха-Неврехь. Советан Iедал тIедале цуьнан да-нана ахархой, середнякаш хилла.

1921-чу шарахь Шамсуддинан да Соьлжа-Гала схьакхелхира. Старый промыслехь «Красная турбина» цIе йолчу тIулг боккхучу карьере балха иза вахара шен кIанте гIаларчу ишколехь дешийтархъама. Цу муьрехь вайн нохчийн ярташкахь керла ишколаш яхка кхиъна дацара. 1926-чу шарахь, шен 17 шо кхаьчча, комсомоле волу Шамсуддин Айсханов, ткъа 1928-чу шарахь шен 19 шо долуш, большевистски парти волу иза. ХIетахь, 1928-чу шарахь дуьйна болалой цуьнан литературни кхоллараллин болх, итт шо

гергга зама чулоцуш, 1937-чу шеран Октябрь батте кхаччалц дIабойду. Оцу хенахь «Ленинан некъ» газет тIехь цо шен дуккха а фельетонаш, статьяш зорба тоьхна, царел совнаха цо арахеца 1932-чу шарахь пьеса «Къийсам»; 1933-чу шарахь – пьеса «Вай доьшур ду»; 1933-чу шарахь – дийцарш «Мало – хало», «КIайн котам»; 1934-чу шарахь – стихотворенийн сборник «Колхозхошна керла иллеш»; 1936-чу шарахь – шен поэзин книжка «Бригадхо веза».

1935-чу шарахь, Ш. Айсхановс кеч а йина, Москва-гIалахь арахийцира, оьрсийн матте а яккхина, нохч-гIалгIайн поэзийн сборник «Нохч-гIалгIайн поэташ» цIе а йолуш.

Цул совнаха ненан маттахь учебникаш а хIиттийна Ш. Айсхановс.

Нохч-гIалгIайн яздархойн союз вовшахтоьхна 1934-чу шарахь. Цуьнан дуьххьарлера председатель хаьржина Айсханов Шамсудди. Оцу даржехь волуш цо 1934-чу шарахь Москва-гIалахь хиллачу Еригсоюзни яздархойн I-чу съездехь нохчийн халкъан а, литературан а цIарах къамел дира.

Ш.К. Айсхановн кхолларалла вайн литературан историн дийнна цхьа агIо ю, шен заманчохь вайн литература кхиорехь шех цхьа чIагIо хилла а, тахана а ширь-ялаза хазнаш шеца хаалуш а йолу.

КIАЙН КОТАМ

БIАЬСТЕ

Шера аренаш хазийна сийначу бацо, бархатан-хуьтан пальто юьйхича санна, кечдина дуьне а лаьттара, баца юккъехь, пуло юккъехь кишмаш санна, тамехь цIен, можий зезагаш а дара.

Даьттано хьандина худар санна, бацана хьанделла бIаьстенан денош, ерриге а садолу хIума юзийна Iабор яр-кх бохучу дагца, айаделла, декхаделла дара, тIе наггахь бIаьстенан мохан хIо кхетарца бецан баххьаша етташ тулгIенаш а йолуш.

ХIета схьакхетта, адаман локхалла хьалабаьлла, шен можачу дарин басахь къегина малх а болуш, эрзо хьулдина ирзо санна, баьцарчу духарша кечделлачу дитташа хьулийна юрт а лаьттара.

Сийна аренаш а, клайчу неларна лаьржа сир хьаькхча санна, цхьана маьллера дуьйна ларжлуш лаьттара хлайт-аьлла, колхозхоший, цхьалхахоший дечу баьстенан охунашна. Блаьрго ма-лоццу юоккха меттиг юкьяерзийна, гларглулийн моголанан хьесапехь бехачу готанийн моголанца охунаш деш колхозхой а божкура, юкь-кара, члешна юкьяхь саза санна, хьийзаш тракторш а йолуш.

Шен болатан накхица йоглучу хьалхарчу трактора тлехь, куц хазчу динахь дика бере санна, товш, тракторан гуллакх карадирзина и лелош зуда-нохчо а ягара. Повзаргахь йолстеган санна, охунах самукьадолуш йоглучу кху йола, тлаьхьарчу тракторца воглучу кланте мохь а тухий, олура:

– Блал буьззина лоцуш яийталахь, тахана сарле хлара вайн колхозан пхи бле гектар аьхна чекх ца яккххь девр дац вай.

Дикачу беречо говр хьовзош лело дуьрстанан гаьллаш санна, сов лерина тракторан гаьллаш лелош, кест-кестта юххе а, тлаьхьа а хьожуш, тракторан тлам хьийзош карайора и йол. Некьяна герга трактор мел глорти, йолан битамаш а бара гучубуьйлуш.

Таьйна-сийначу басахь стоммачу гатанан тужурка а, длаядарна кхоьруш санна, члогла корта боьхкуш тиллина юткья бой а, оьзна юьйхина эткаш санна, доьхкина лаьржачу телатан каранаш а, гатанан тужуркин хьалхарчу киснара, члелардиган бена чуьра клорнеш санна, схьакьега можачу метаран юьхьиг а, машена хьалха ши панар санна, хьалха схьакьегаш, блаьргех доьхкина дакхий куьзганаш а гора. Амма уьш-м цо тамана доьхкина дацара, цле яьлча санна, массо а метте хьажо беза шен ши блаьрг ченах ларбан доьхкина дара-кх.

Тлаьхьарчу трактора тлехь воглург хлайттархойн бригадан бригадир волу Юнус вара. Юнуса а, сих-сиха шен тракторна тлаьхьатесначу биь блал боккхучу готане а хьожий, мохь тухура:

– Ойт! Гора сийна бай ял-кх, ма тлелел а боху-кх оха хьо!

Юнус ша, тракторна тлехула хьаьжча, цхьа стигалхула лелачу кеман чуьра схьахьожу летчик санна, гуш хуьлура, шен теталийна коьрта тиллинчу лаьржачу телатан куйна тлехула доьхкинчу сийна дакхийчу куьзганашца. Амма лаьржачу телатан куй-м, хьерахь хлур биллича санна, чан тлейиллина макх а белла бара.

Шена гена йоццуш готанашца охуш йоллучу шайн колхозан бригаде, ша лечу горгачу аьчган гланта тлера айъа а лой, шен буйнахь боллу ворданан чкьург санна болу тракторан чуьйна тлам кхин а члогла карахь кьовла а кьовлуш, мохь тухура Юнуса:

– Ойт! Гора хлайттархой ял-кх, глел ма лолаш, тахана каде хьаьвзина охуна чекх а даьккхина, кхана вешан колхозхочунна Мовладана зуда ялийнчохь хьийзар ду вай.

Цхьа буькьачу тламехь юьйлучу пулеметан санна, тата долуш йоглучу шина тракторе шайна тлаьхьа тесначу баьццарчу готанашца, басахь ворда хаьрцича санна, шишша аьрша латта тлелелдохуш, сийна бай а ларжбеш лаьттара.

Цу шина тракторна хьалха, тлулга охкуш кечдина чурт санна, чуьйна охкуш яздина «Интернационал» аьлла йоза дара. И цу тракторан цле хиллера.

Цу хаза дечу охунашка хьожуш, зезагаша кьарзйинчу сийначу аренашка блаьрг бетташ, шен хазачу басахь кхеттачу малхо кхелина и тайна блаьстенан луьйре ядийна, цхьаклеззиг колхозан гуллакх эцна лула юьрта – Галне вахана воглуш сой, лалий, лелий вара. Амма, лела-м тхойшиннах Галнера схьаволуш кхеттера.

Лечарчий санна долу колхозан расха дой сецош, цхьа топ кхосса кечвелла таллархо санна, вулавелла архаш лаьцна, гудалкхан хьалхарчу глантахь воглуш лали а вара, наггахь говрашна тлехула хьовзош карахь цлечу гложе тлехь кечийна шед а йолуш. Гудалкха тлехь товелла воглучу асий, лелассий кест-кестта илли тосура, оцу тхойшиннан иллин мукьямца шайн мукьям байита глешаш санна, локкхучу тайп-

тайпанчу эшаршца, пурх гудалкхан некъаш хедош, тхьца уьдуш чеглардигаш а дара.

Іелин гоьлаш тѣхь, цхьа ча чудобллина дуьзна гали санна хіуманех юьзна, юьйсина Іуьллучу можачу тела-тан портфеле а хьожий, со велалора. Тѣе, сан дог-ойлий хиъча санна, хьалхарчу ганта тѣхь Іечу Іалис, юха а хьаьжна: «Іза-м, Шамсуд, Лаха-Невре тѣхь Іен вогуш вай», – эліра. Тхойшинна реза воцуш корта а ластийна, тѣе, мухха а, со цу портфелах шекволуш воьлийла хиинчу Іелас, яхьна и портфель схьа а йоьллуш, эліра: «Хіун ю моьтту хьуна кху чохь, хьайн десара хьажалахь! Дера дац хьуна чохь къаьркъанан шиший, баьпкан юьхкашший-м», – аьлла.

Юккъехула ши дакъа дина хорбаз санна, діасаеллаеллачу цу портфела чохь, цхьа тѣера котам гѣаьттича гучудаьлла тевна санна, цхьацца тайп-тайпана книжкаш гучуевліра. Уьш хиллера Іелин колхозашна екъа лелош йолу уставашший, колхозхошна делла жоьпаш тѣхь долу книжкашший. Царал совнаха, цхьана мокхачу тептарна юкъахь ерриге а районерчу колхозийн спискаш а яхкара.

Бѣаьстенан ялта дийна районехь мел йолчу яртел а Галне хьалха чекхъаьлла аьлла, кхана ВКП(б)-н райкоме а, Обкоме а рапорташ дала вогуш волчу Іелас, чІогІа самукъадолуш, воьдий, цкъа шен когарчу, тѣеобьза дуьйхинчу можачу пезагашкий, кІархашкий а хьожий, тІаккха діавулий, тохара ша цѣера схьаволуш, тІаьхьакхиалаш, аьлла, витинчу кхаа беречуьнга бѣаьрг тухура, ша волччохь-м, цхьа дегІ кІамлуш санна, меттахъхьуьйш хуьлура Зела, дукха чІогІа воккхаверца.

Хи доьттинчу Іуьргара оьпа санна, чехка галнахойн шух чу вуссучу боьрара араиккхина кхо бере а вогура, шайна тѣехула малхаца ловзуш цѣечу марханца байракх а йолуш. Юьртана герга мел кхечи, шаьш цѣхьа йогІийла хууш, ша и Іодара яьлча санна, чуьраюьйлуш йогІучу тхан говраша, цхьа чехкачу мохо шерачу арахь идо кондар санна, айъина гудалкх идайора. Делахь а, дикачу дойшца чехка вогу кхо бере-м тхуна тІаьхьакхиира.

– Доглуш дуй шу? – аьлла, цаьрга вистхилла, Іела ша волччохь товѣліра.

– Тахана Лаха-Неврехь хуьлчу доккхачу ловзаргахь шун сакъоьрийла а ю хьуна, – аьлла, шен карара архаш юха а узуш, уьш охуна дина бовларх хьоьгуш волу Іали байракх карахь йолчу беречуьнга хьаьжира.

– И ву-кх тхан Галнера Дубаевн цІарах йолчу колхозан уггар тоьлаш йолчу бригадан бригадир, – аьлла, Іелас шена тѣе куьг тесча, цунах дукха воккхавийна, ша тѣхь Іачу Іожачу говрана чу-кІело лоцуш шед а тоьхна, цхьана беречо говр некъан бохалла діазкхийтира.

Цхьа доттагІчунна зуда ялийнчохь хьийза марвежарий санна, шаьш бѣаьстенан охуна дина бовларх рапорташ дала вогулчу кху кхааммо а, самукъадолуш, тхуна говраш а хьовзийна, Іелега шаьш тѣедахка деза меттиг а йийцийтина:

– Говр хьалхаяьллачунна ловзаргахь уггар хазах йолу йоІ лур, – аьлла, цхьабосса кхааммо а говраш діалелхийтина, юьрта бахара.

КІАЙН ОЛХАЗАР

Мухха а, тхайн чехка дахарца юьртана йиъ чаккхарма хиллал герга кхаьчча догулчу тхуна, цу сийначу бай тѣхь, некъана гена доццуш гуш цхьа олхазар дара, цуьнга бѣаьрг бетташ, даьхкина тхо тѣекхечира. Ша кІайчу басахь а дара и олхазар.

Сайн даимна а олхазарна герз кхоссар чІогІа хазахеташ волчу аса, вахана гудалкх тѣера охьаиккхина, гора а хиина, схьаьккхина тапча хьажийра, юха, мухха а и олхазар, шен малхо кІеззиг дохдина, тѣе тхан тата а хазарца, меттахъхьайча, котамах тера хетта соцунгІа а хилла, діатѣеволавеллачу суна, деана дуьхьалхьаьдира.

Шен буса са хиллалц деанчу догано дашийна дерриге а мустделла, мацделла, цхъа клайн котаман меъ дара.

Накъосташа гло дина, глудалкхан члургашна юххе хъавзина и клайн меъ схъа а лавцна, даъхъна сайна хъалхха глудалкха цла чу а диллина, тхо цлехъа дуьйладелира.

Шен хлусам а йоъхна, буйса йоккхийла шерачу араъхъ, доглучу доккхачу доганехъ а нисъелла, клайчу меан, ша цхъа йоъхна харцахъа яьлла, тиша кетар санна, боъхна бара тлера чо, юкъ-кара гуш деган чкъор а долуш.

Кест-кестта со сайна хъалхарчу клайчу меъ а хъожуш, тхо даъхкина эвлан йистте кхечира.

Теркаца дохалла йиллинчу юъртах – Лаха-Неврех лакххъай, лаххъай шина маьлехула болуш гомашийн, бежанийн ши бажа а гора, тле хлайтъаьлла мохъ бетташ, хыйзочу гложца тлаъхъара лъохкуш луй а бара. Маьл-маьллера урамашкара схъабуйлуш, шайн набаро лехийна, тлаъхъабисина зударий а бара, хъалха бежнаш а лъохкуш, тлаъхъауьдуш. Цхъадолчушна тлехъа, цара, шайн сихбаларца эсий дладехкаран кеп ледара ярца, ехачу чабанашца тлаъхъауьдуш эсий а дара. Эса тлаъхъара дладаьккхина юхадерзо а, етт бежа тлаъхъакхио а глерташ идина, хъуьхъ йоьлла цхъа йоккха зуда а гора, хлайтъаьлла, коьртара даьккхина, кортали лестош, лушка собар де бохуш.

Ча санна, дера, оьглазе, члогла дегала хуьлчуха, пеш санна йолу шен стомма ворта аглор а саттайой, длайодий ког тухий шен мокхазар санна члоглачу бергашца ткъа аьрша хиллал сийна бай хъала а оьхуьйтуш, малхбалехъа юххера, малхбузехъа бажа длачехош, «блов-в-в-в, блов-в-в» бохуш еттаху шакарца дласауьдуш, стигалан басахъ сира бугла а гора. Ша кху махкахъ йина кхийча санна, члогла махках йоьлла, бежан дола дика деш а хилира дукха хан йоццуш кхечу махкара ялийна, даъхнийн хлу тодан пачхъалкхо юьртана елла йолу сира бугла. Хлордан кеманан санна, шен стомма аз долуш йолчу сирчу бугано, бежа гонах хыйзаш, еттаху шакарах къехкаш, шайн цле яьлча санна, каде хыйзаш, гомашийн баккъаш тлера веччилгаш лъохуш йохку къийгаш а, алкханчаш а хаалора уьдуш, амма, нисса ирах а йоьлхий, кхин гуш адам ца хилча юха а йогий, гомашийн баккъаш тле охъахуьйшура уьш.

Цу баьццарчу диттийн морханна юкъара лекхачу момсарца гуш маьждиг дара, шена гонах лаьржачу тхевнаца хыйзаш кхокхий а долуш.

Амма, сан блаьргашна дуьхъалхуьттург-м и маьждиг дацара.

Юьрта юккъера айаелла, баьццарчу духарца кечделлачу цу хазчу дитташ тлехула гуш цлечу тхевнашца исполкоммий, больниций, ишколий яра, шайна тле доглуш машийна доьжна эханг санна, телефонан, радион серий а долуш.

Сов хаза и юьртахъ кхуьу социализман гишлониин злаьнарш яр-кх сан блаьргашна дуьхъалхуьттурш.

Тхешан цла кхаччале, исполкомана хъалха лела охъавуссуш севцца лаьттачу оха, длахаьттина теллича, хлара клайн меъ хиллера цу хъалхарчу сарахъ, тайн Соьлжа-Пали тлера артелана котамаш йохуш боглучу наха дожийна дисна клайн меъ.

Артелан председатель волчу Дауде и клайн меъ сайна карадар а хаийтина, царна и юха ца дерзош, кхабийтина цунах хлу доладойтур аса бохучу дагца, тхешан нене Бесирате делира аса и клайн меъ.

– Хлара миска-пекъар мичара даьлла хъуна? – аьлла, члогла беркъа даьллачу клайчу меах ца ешачха ела а къежаш, схъазцна Бесирата и клайн меъ чудаьхъира.

– Накъостий радиолодоглархой! Ладоглараш, накъост Сулеманов лелас кехатан пондарца локхучу ладуглучу эшаре – олий, кест-кестта кхайкхош, массеран а бохург санна, ахархойн чохъ ехкинчу радиочухула локхуш пондаран эшарш а хезара. Лелас сов члогла доггах локху и ладуглу йиш тоеллачу хенахъ: «Ойт! Гоорп ладуглу йиш-я!» – олий, стомма аз а доглара радио чухула схъа.

Ас и меъ сайна карадар хайитичхъана кхачам бина, суна цунах хлу доладайта дагадар хазахеттачу артелан председатель волчу Дауда, вела а къекаш элира: «Хъуна хилахъара-кх цу клайчу меах, ша и клудал санна йолу йоккха бле котам», – аьлла.

АЬХКЕ

Блаьсте, шен хазчу гиллакхашца массарна а бохург санна там бина, цхъа можачу басарла йоттина сийна истанг санна, хийцаелла, макхъелла длахлоьттира аьхкенчу йоларца. Денош а, ша цхъа левсе кховсуш дохдеш санна, аьхкенан малх тлехъежарца довха доглура. Де делкъанга глортарца йовхо лаьткъий, олхазарш а шайн хаза эшаршший, шакаршший совцайой, глаттийначу злакаршца хишний, индаглашний гонах хьийзаш хуьлура.

Юртахь шинхъа-кхаанхъа колхозан керташкахь, кест-кестта тухучу шакарца болх беш, кла ору машенаш а хезара.

Юртан юккъера аяделла къаьстинчу маьждигана гена йоццуш, къилбехъа, юртана а тлехь тлехула тамарш етташ, цлечу тулгленашца мохо ловзош байракх а кхозура, байракхан гложна цхъа метр хиллал лахахь, аннийн йоккхачу амбарах тоьхна вывеска а яра «Лаха-Неврера ялта чудухку пункт», – аьлла.

Котамана тлаьхъа клорнеш санна, цу йоккхачу амба-рана гонах йинчу кегийчу амбарашна хьалха хьийзаш, ша и тоьланан гонах хьийза зингаций санна, колхозхой а, цхьалхахой а хуьлура, ма-кхуьу чехка терзанаш тлехь галеш уьйзуш, пачхьалкхана ялта духкуш. Вовшах хьерчачу малхой, цлечу байракхой, кест-кестта церан блаьргаш-на дуьхьал цлен, можа марха хлиттайора.

Ша санна, жима клайн меъ а карийна, тхан массарел а жимахйолу йиша Шаймаъ, ишколе яхале а, яхана цла еача а мукъа йолу хан цу клайчу меаца самукъа доккхуш, цунна хлоъ баош йоккхуш яра. Кест-кестта шена хьалхара клайн меъ а хьоьстуш, ша книжкина тлера ламийна урок дагайогий: «Анус котамашна хлоъ тосу», – олий, Шаймаъ елалора.

ГУЬЙРЕ

Аьхке а, ша кхаа баттахь хьошалглахь йоккхучу ханна, ялтий, стоьмашший кхиййна, гуьйренга йирзира. Аренаш а, хуьйцуш духарш дуьйхича санна, басна хий-цаелла, борачу говран базе яхана, мажъелла длахлиттира.

Реглан басошкахь а, шерачу аренашкахь а гуш, луьстта гуьйренца хлиттийна такхорашший, холашший, раьгнашший лаьттара, тле цле яьлча санна, массо урамеху ла юрта чу уьдуш йоттина докъареххий, ялтеххий хлургонаш а, ворданаш а яра.

Клайн меъ, мухха а, шен хлусам а тайна, тле Бесирата а, Шаймаа а луналла члогла дика а дарна, цхъа глуна йистехь ловдал аккаци санна, чехка кхиьна, йоккха котам а хилла лаьна чу дуьйлира.

Ишколера цла йоглучу Шаймаан аз мосазза хези, йодий уьйтла а оьккхий, цхъа командирна дуьхьал честь деш хлоьттина эскархо санна, Шаймаана дуьхьал а йоглалой, хлинций-хлинций яа цхъа хлума ло шена бохуш карайора клайн котам.

Кертахь хьалхе дуьйна Бесиратан хилла йолчу нохчийн хлух яьлпачу берозан, лаьржан, можан котамех йоьлла, члогла цаьрца хьошалла доглуш а яра клайн котам. Шаймаъ ишколе яхана. Бесирата хлоъ таса йицъелла, ледарло йина меттиг хилча, чуйогий шена юучунна глайгла беш а карайора иза. Блаьсте яьлчехъана гучудевлла, баннаш деш, клорнеш йохуш, уьш кхиош тайп-тайпана хаза эшарш локкхуш хьийзина долу олхазарш – члеглардигашший, алкханчашший, хлуттуташший, борз санна, ла тлегерташ хиларца довхачу махка уьдуш, яккхийчу тобанашца, лаьржачу морханца юртан тлехула дуьйлуш а гора.

Юъртахъ бexаш болу колхозхой а, цхьалхахой а шайн гуьйренан берриге а белхаш чуберзийна, лаьнна кечбелла а бевлира, ловзаргахъ духарш хуьйцу мехкарий санна, духарш хуьйцуш йоглу аренаш а, шайн можа духарш клордийна, ерриге а аренаш кьагош, клайчу котаман баса яхана, кечъелла дла а хиттира.

Бамба санна, кледа, ерриге а аренаш клаййна диллинчу лайх, цхьа эрзалахъ длауьйш долу акха цициг санна, длауьйш йолу клайн котам ца карош, маха байча санна, и лобхуш хаалора цуьнан хьоме доттагI Шаймаъ.

Шаймаа ишколе кхоьхьуш лелочу мокхачу телатан тлоьрмигахъ, дукхахдолу тетрадаш цхьацца суьрташ дехкина дара, цу тетрадаш тлехъ нисса ахдерш клайчу котаман суьрташ а дара. Члогла хлуманан сурт диллар хазахеташ йолчу цо, кьаьсттина, шен сурт дилла йолуш йолу говзалла клайчу котамана тлеяхийтина, кхойкхий и шена юххе а ялайой, кест-кестта цунна сискалан цуьргаш а туьйсуш, цуьнан сурт дуьллуш, цунна тлаьхьа хиндолчу клорнин суьрташ дохкуш хуьлура Шаймаъ.

Юъртахъ дукхахболчу нехан туьнкалгех дуьйлуш кларраш дара, ураме ваьллачунна тлехъ гуш, ша и ло санна, клайн кетар хуьлура, Массеран а бохург санна, керташкахъ гуш длахлоттийна глодмийн такхораш а, элан холаш а лаьттара, кьаьсттина, колхозан бригадийн керташкахъ дукха а долуш, тле, цаьрца гуш, шайн гла дожарца масъяьккхина глаз санна, эрча даьлла дитташ а дара.

И шо дара 1930 шо.

БЕСИРАТАН БАХАМ

Терка йисте йиллинчу йоккхачу юъртахъ – Лаха-Неврехъ деа декъана екьалуш майдана юккьехъ, тлехуьучу доьзалашна а аьлла, лаьцначу йоккхачу кертахъ малхбалехьа цхьана маьПехъ, кьилбехьа дерзийна лохо ценош а долуш, ехаш-лаш яра тхан нана Бесират.

Кертахъ малхбузехьа цхьана юьххьехъ йинчу тоьлаххий, дохнан кертаххий кхобуш Бесиратан, цхьана цийннал хир йолуш йоккха гомаш а, лекхочу деглахъ, оьрсийн хьелашха сира етт а бара, шаьшшинна тлаьхьа, уьшал чохъ кхуьу эрз санна, чехка кхуьуш гомашан клорний, эсий а долуш. Де делкъанга даьлла, и клорний, эсий тоьла чуьра ара даьккхича, Шаймаьий, клайн котаммий санна, вовшаххьерчаш, ловзуш а хуьлура и шиь.

Ценойх хотталуш динчу, гериг тле йиллинчу раглу клел гуш длабьоттина глий а лаьттара, глийнна юххехъ цхьа клеьзиг лаьнан ялта чохъ долуш аннех йина хара яра. Мох ца кхете, ло доц-доцчу юьйлуш, текхана гонах доьзал санна, бероза йоккхачу нлаьнина гонах хьийзаш, ежаш лаьржа, бероза, можа котамаш а йохкура, шайна юккьехъ, лаьржачу ахчана юкьахъ клайн эппаза санна, кьаьсташ клайн котам а йолуш.

Бесирата шен гомашший, еттий лаьнера даккха байитинчу сийначу сугин холах, хьаьжклаш кхорзучу куьрккан санна, бертиг а йолуш баьккхинчу бенахъ лаш хуьлура, наггахъ шайн шелдаларца беш узамаш а болуш бордаха, лаьржа ши клеа. И шиь дукха дезаш кхабарна, Бесирата техкина цлараш а яра царшинна Чхьонкур, Гуьйриг аьлла.

Сов дукха дезаш и ши клеа Бесирата кхабаран бахьана хиллера, мухха а, цхьа цхьогална тлаьхьадаьлла тарш санна, дешарна тлаьхьаваьлла, цхьаццанхьа вахана лелаш тхойшиь хиларна шена кертахъ луналлина, ша юьсучу хенахъ гларолана и шиь эшар. И ши клеа а, цхьа саьнгар чохъ тал санна, чехка кхиьна, доккхачу дегле а даьлла, лаьнна чу дуьйлира.

Денний, буьйсанний бохург санна, хаддаза детташ тхан юккьерчу цийнан кор а хуьлура шайн жлаьлех кхоьруш чубахка ца баьхьачу зударша. Буьйсанан заманчохъ мухха а, шен урамехула дласа воьдуш стаг хаавелча, «глав, глав, главI» – олий, летачу оцу шина клеано, хаза кхеттачу мелчу набарах а йоккхура кест-кестта Бесират.

«У-у-у-у! – бохуш хьоькхучу цлоганца кест-кестта корашкахь дарц а хаалора, шен лекхочу попан баххьашкахь санна, мох хьоькхучу шерачу экъан тлехь, Терка йисттехь йиллинчу Лаха-Неврехь.

ТЕРКАНА ІАЬНО ША БИНА

*Баш лекхчу ламанех буьрса схьадуьйлуш,
Аренга мел дели, стамделла доглуш,
Сов еха аренаш хьайн гладца хедош,
Хьо охьадоглу-кх, чал дера ва Терк!*

*Хьайн блаьра хьаьжча, кхерамаш туьйсуш,
Клаг болчу нисделча, ира бурош хьийзош, Бухахь глум керчича, тлехь буркъаш
йовлуш, Хьо охьадоглу-кх, сов клорга ва Терк!*

Иштта наха иллеш туьйсуш охьадоглуш долу бос сийна Терк, цлогла деанчу Іаьнах кхераделла, ша и цхьа Іаьнна чулечкъина далам санна, лечкъинера, ангали санна, шера, ахаьрша хиллал стомма бинчу ша клел дахана. Ур-атталла хьаькхнарг вортана доцуш, диг-жлов тохаза, сел буьрса доглуш Теркана тиллинчу тле тлехула (ша тлехула) йоьттина дехьий, сехьий юьйлуш салазаш а гора.

Шортта ловзо кертахь ло а карийна, керта майданна юккъе а йолий, цу лайх зеразакъаш еш, кІайн котам санна, кІайн поппар а карийна, дІайоьдий лайх котаман битам хІоттабой, цунна гонах дой лаян мижаргаш а дохкий, кхойкхий шена кІайн котам тІеялайой: «Иштта тІаьхьа клорнеш а долуш лелар ю хьуна хьо дукха хан ялале», – олий, котам хьостура Шаймаа.

КІайчу котамна-м ца хаьара, Шаймаа шега хІун дуьйцу, делахь а, цо шена цхьа хІума таса кхайкхина моьттуш, цлогла Шаймаана хьесталуш, гонах хьийзаш хуьлура-кх.

Шаймаь ишколе яхана, цІахь а йоцуш, тле, Бесират а хьера а яхана, аьтто нисбеллачу шина клезано, цхьа яа хазделчоь чано шен клорни ченала хьекхийна бохуш ду-кх, цу тайппана, шайна яа хазделла, ши тІам лаьцна, шина клезано лайла хьерчийна кІайн котам ша и лечу хьолтІе яьккхинера.

Мухха а, кІайчу котамах са къастале тІекхийнчу Бесирата, шина клезанера схьа а яьккхина, и шиь керт мел ю боккхачу хьокханца эккхийна а лелийна, чуеана, пеша юххе йиллина, чевнашца Іуьллуш кІайн котам йолуш, ишколера цІа кхечира Шаймаь. Цхьа доккхачу белхаргахь тийжаш йоьлху зуда санна, тийжаш, кІайчу котамна гонах хьийзаш, дехха белхар дира цо.

Кест-кестта олуш хиллера Шаймаа: «Дела диса шу шайн да велла, Шамсуд цІа вагІахь, ас шу дойуьйтур мел делахь!» – олий, тле, цу заманчоь бечу узамашца дайн котамах детташ шен кегий куьйгаш а хиллера цуьнан.

Шайн котам сел гІаддайна йолуш а, я оцу шина клезана кара ца яххал тІахьаьлла йоцуш-м дацара цунна тешнабехк бар, амма, Шаймаь санна» массо хІума а шена тешаме ю моьттуш, тле ша массаьрца а йоьлла а хиларна, байтина хиллера цо шена и тешнабехк.

Шаймаан льяраллех тама хилла, йовхха чоь а, буу дика кхача а тайна, кІайн котам, ши-кхо де далале тохарлеррачу дийне дІаяхана, тоелла дІахІоьттира. Цул тІаьхьа ши клеза а, хьалхойн пачхьалкхашкахь белхалошна детта буржалаш санна, буржалаш а тоьхна, хІора денна зІенашца дІадехка долийра.

Ша цкъа а шен лаамера хийцалур дац моьттуш, цхьа кхайкхина чувалийна стаг санна, паргІат Іаш долу Іа, цхьа йовхачу цІаре лаьцна даш санна, лелина, дешна дІа-дахара, ур-атталла, блаьрго схьалаца лаян чим а ца буьсуш. ТІедачу кхаьллех цІе йиллинчоь баьлла клур санна, ерриге а аренаш дІалаьцна хІоьттина дуькьа дохк а

дара, шен де мосазза дели, бохлуш схъакхетачу бѣаьстенан малхо, цѣ яьлча санна, чехконца вовшахкѣестош ѡаьнан, бѣаьстенан денош а дара. Амма ѡаьнан беа баттахъ лаьттан кийрахъ яьллина шело-м ша и цхъа эмалк хилла едир, бѣаьстенах къаьхкина.

Цомгашчу стага хорбазе санна, сатуьйсун, хинций-хинций схъакхочу бохуш лаьттина бѣаьсте а еана схъахѡьттира, шен комаьршаллица массо а садолчу хѡуманан са паргѡат а доккхуш. Бѣаьстенан аренашкахъ, цхъа хинцца яьккхинчу гѣзан кѡрнина бала тохабелла чо санна, цу шерачу аренашкахъ тѣяла тохаеллачу сийначу бецан баххъаш а бара гучубуьйлуш.

Дехачу ѡаьно паргѡ кѣллий, уьйтѡий хъййзаш лаьттина ѡолу Бесиратан котамаш сийначу бай тѣхула керт мел ю яжа юьйлаелира. Шаьш ѡаьно кхобуш шайх доьлла декхар ѡолчу дена, Бесиратана, хѡаш дарца юхадерзо хан а котамашна тѣкхочуш лаьттара.

Бѣаьсте яла тохаелчахъана Бесирата ѡйла еш, цуьнан дагахъ кѡйчу котаман хѡусам тояр дара. «Баккъалла а, ма чѡгѡа нисъелла, ша и тускар санна, ѡоккха кѡйин котам кхиьнера-кх сан, хинцца цуьнца кхаба кху эвларчу артело цу котамаш ѡолу кѡйин нѡаьна кхечу нѡаьнех хийцина лахъарий», – бохуш, ша-шега кест-кестта олун а яра иза.

Мухха а, шен нѡаьнех уггар ѡоккхажѡолу бероза нѡаьна а эцна, яханчу Бесирата сов нисъелларг артелера кѡйин нѡаьна еара.

Дикачу хѡух ѡолчу котамаш хѡу доло Бесират гѣртийла хиинчу артело, шен котамаш кхобу меттиг цунна гѡйтуш, котамашна баннаш дар, уьш кхабаран говзалла Бесиратана юьйцуш, чѡгѡа и еана дика хеташ а елира цара и кѡйин нѡаьна.

Цхъа бертахъ вовшахкхетта даха хиьна цѡийндай, хѡусамнаний санна, бертахъ вовшахкхетта кѡйин котаммий, кѡйин нѡаьний яха хѡьттира Бесиратан кертахъ.

КХАРА ХЪАЛХЕ ЯЬККХИ

1930 шарахъ бѣаьстенан ялта дийна районехъ массарал а хъалха галнахой бевлলেখъ а, амма кху шарахъ-м – 1932 шарахъ – бѣаьстенан ялта деран хъалхе лаханеврахѡа яьккхира.

Большевикийн шолгѡачу бѣаьстенан ялта деран кампани аьлла цѣ а тиллина долийна долу бѣаьстенан охунаш, хѡйттараллий, жигараллий хъалхаяьккхина, большевикаш ѡохъе буьйлуш, каде хъаьвзинчу Лаха-Неврерчу колхозаший, цхъалхахѡший районехъ массо юьртал а хъалха чекхдехира.

Бѣаьстенан ялта деран хъалхе шаьш яьккхарх, большевикийн хѡйттаралла къинхъегам тѣхъ толарх баккхийбечу неврахѡа 1931 шеран 25 апрелехъ юьртан ѡоккхачу майданехъ, цхъабосса жима а, воккха а вовшахкхетта, чѡгѡа безамехъ ловзар дира. Ловзарна а тѣхъ ѡиндагѡ дина, мохо ловзош, еттачу тѡмарпща вовшахъхъерчаш цѣн байракхаш а яра.

Ловзара юккъехъ аѡаделла лаьттачу чардакха тѣхъ пхи стаг а, цхъа зуда а дара. Доцца къамел дина неврахѡйн толам декъалбина, ВКП(б)-н райкоман секретарь волчу Сайдаев Дауда дош делира шена аьрру агѡр юххехъ лаьттачу Гикалон цѡарах ѡолчу колхозан членна. Цу колхозхѡчун буйнахъ, лаккха айина, можачу хъесашца кечѡина, цѣчу шолан байракх а яра. И хиллера, стохка галнахѡшка еллачуьра схъаэцна, кхушара лаханеврахѡй бѣаьстенна ялта дерна тѣхъ тоьлла дела, цаьрга луш ѡолу байракх.

Сайдаев Дауда къамел дина даллалц, чѡгѡа ладоьгѡуш массарал а хъалхаяьлла лаьтташ ѡолу Шаймаъ – цкъа, хъалхара бал болабале цѡа яхана, кѡйчу котамна хѡьтесна ца ягѡхъ, мацалла яла ѡийр ю и, аьлла, ша-шега а олун, ловзара юккъера схъаяьлла, цѣхъа едир.

– Тхан колхозе кхушара шена еллачу 700 гектарал совнаха 185 гектар ялта дийна. Цух совнаха, гѡо дечу хъесапехъ, южург ѡѡчу, цхъалха бахамаш болчу ахар-

хошна 56 гектар а аьхна оха. Тахана аш тхайга елла хлара сан буйнахь йолу байракх, хинчачул а лакха айбина, тлейоглчу бляста а тхьшкахь сацо тле а лоцу ас. Кхин сан ала хлума а дац. Декъала хуьлда Коммунистийн парти! – аьлла, цхьаклеззиг эхьхетта шен карарчу байракхан баса вахана ций а луш, цхьа глупч хиллал юхавелира.

Деш долу къамелаш чекхдевлла аьлла хаам ма-бинна, чехка хьаьдда лами тлехула чардакх тле а ваьлла, юкьах йихкинчу юккхачу, лаьржачу шаьлтанца, лохочу деглахь волчу цхьана стага деггелц чу а кхевдина, мохь туьйхира.

– Ва-а-а, ва ладогьалаш! Хинца цхьа бал а баьккхина, эвла йисте говраш хахка доьлху шуна, шайна ван луург хьажа воглур ву шу. Хахка ялийнарг 14 говр а ю шуна, – аьлла, даьхьна шен шаьлтан тле ка а дуьллуш, чехка юха чардакх тлера охьавоьссира иза.

Бал а болабелира, ловзаргахь Дуда кехатан пондарца локху эшарш а, ловзарна тлехуло, клубан тхевна йисте оьллинчу радио чухула Соьлжа-Галитлера Сулиманов лелас локху эшарш а вовшех хьерчаш, цлогла лакхаяларца шайн-шайн ловзаран доладан гьерташ а яра.

Шаймаь шен клайчу котамна хлоь а баййна, хи а малийна, и юза а йина, чехкка юха ловзарга еара.

Еттачу вотанный, локхучу пондаран эшаршний юккхехула, стомма кьесташ «хлорс тоь, хлорс тоь!» бохуш хезаш аз а дара, когахь можачу тлаьрсиган пезагашший, клархашший сеттош, лекхочу дуткьачу деглахь хелхавуьйлуш Ибрагимов лела а вара, шеца хелхавуьйлуш, хаза зорьталчу, лохочу деглахь, тиллинчу лаьржачу шифонца йол а йолуш. Тлаьххьара боккху хелхаран бал а чекхбелира, делкъал тлаьхьа нийсса ши сахьт даьлла зама а длахлосттира.

СИРА ГОВР ХЬАЛХАЕЛИ

Цу доккхачу ловзаргахь хьийзаш волу 600–700 стаг, цхьа цле яьлпачу хьаьлхина адамаш санна, жима а, воккха а длаьхьаьдда, эвла йистте говраш хохкучу бахара. Эвла йисттехь, шерачу арахь, цхьа юрт йиллал меттиг юкьалоцуш готанца баьккхинчу гонна гонах хьийзош, уьн цу гонах юлуьйтуш, тайп-тайпана басахь ейтта говр а яра, шайн дихкинчу цлогарчашций, кхесашций. Царна юкьахь, Бесиратан котамашна юкьахь кьеста клайн котам санна, кьесташ Мовладан сира говр а яра.

Говраш хахка готанца харш тосуш баьккхинчу гонна юккхехь алалур долуш Мокин баьрзнаш олуш, цхьа кхо барз а бара, шайна тлехь, говрашкахь а, глш а лаьтташ адамаш а долуш. Цлеяьлча санна, чехка гонна юккхера хьайбанаш длаелхаш хьийзаш кхо бере а вара.

– Хахка кечийна и ейтта говр цхьабосса дла а хлоттийна, говрахь царна хьалхаваьлпачу цхьамма кхайкхам бира:

– Хахка йохуьйтург ейтта говр ю, царалахь кхо говр, – Гихтларий, Гойтларий, Доьлакерий – вайн районера йоцуш хьешийн говраш а ю. Берриге а биллинарг 7 гуо бу, хьалхавуьлпачу говрана 15 метр клади ду, шолгла еанчунна 10 метр ю, кхоалгла еанчунна 5 метр ю.

Говраш хаьхкинчул тлаьхьа цхьаьллига цхьа адам говрашна юкьа ма глорталда шу, гоьртича, мегар дац шуна. Говраш даиманна а гонна араьхахула лело еза шуна, – аьлла, кхайкхам бира цо, даьхьна шен карара йовлакх ластийна, говраш длаяхийтира.

Цо къамел дечу заманчохь цхьа ор даккха генахь тла детташ лаьтта сира говр а длаиккхира.

Ворхі гонна уьдуш йолчу ейтта говрах, кхоалгачу гонехь, тіера береш охьабетталуш кхо говр а къаьстира, юха, йолхалгачу гонехь, кхидіа ида ницкъ ца кхочуш, ялх говр а сецира. Цкъа цхьаь хьалхий, тлаккха важа хьалхий юьйлуш йоглчу бухайисначу пхеа говрана а тлаьхьара баккха беза цхьа гуо бисира. Цу заманчохь, массо а хьобжуш долу адам, цхьа хорша еача санна дегош, сира говр хьалха ер юй, расха говр хьалха ер юй, бора говр хьалха ер юй, бохуш, шайний, шайний ціераш етташ а дара.

Цу Мокин баьрзнаш, олучу кхаа борзах, юккьерчу борза тіехь сирчу говран дена, Мовладана юххехь лаьттаху Шаймаа, сихьелла уьдучу говрашка а хьобжуш, царна юкьара сира говр шена мосазза гин, ціера шен клайн котам дагайогий, – садале говраш хаьхкина бовлахьара хіорш, сайн котам суьйранна чуерзо кхуььург ціа глур яр-кх, бохуш, ойланаш йора.

Шина говрана тлаьхьауьдуш йолу Мовладан сира говр, цхьа хіора денна тонна хохькуш Іамийча санна. ворхіалгІа гуо бола ма-белли, хецаелла, чехкачу мохо попа тіера даьккхина хьо гІа санна, айъина шена тіехь Іаш волу кІант а эцна, юккье кхачале массо а говрах къаьстина, дикка хьалха чеххьелира.

Сира говр тлаьхьайисарна кхоьруш чІогІа кхоьлина, оллавелла Іаш волу Мовлад а, вела а къежаш шен говрана тіе а вахана, цо даьккхинчу 15 метр кІади совгІатах 5 метр ша говрана тіе хайначу кІантана а делла, сира говр а ловзош юьрта чу вахара.

Нахана юккьера айъавеллачу цхьана маканхочо мохь туьйхира: «БІаьстенан ялта дерна тіехь а шу туьйли, говр а шун хьалхаели! Хіуьу а делахь а кхушара аьлча хіобттина баьлла шун, хьовсур вай тіейоглчу бІаьста», – аьлла. Адамаш а дуьхьалара залар даьккхича санна, юьрта чу дуьйладелира.

КІайчу котамана сагатдеш, хала садетташ, говраш хаьхкина яллалц цаьрга хьобжуш лаьттина йолу Шаймаь, цхьа жима буьхьиг санна, кхийсалуш, массарел а хьалхаяьлла, уьдуш, юьрта чу еара.

Хіора денна хіоаш деш каде хьаьвзинчу кІайчу котамо, аькхе юккье йолале шозза тевна даьккхина, цхьа кІайн тіулг уьйтІа боьхкича санна, Бесиратан керт къарзийра, цкъа 14-тий, тлаккха 16-тий, 30 кІорни керта хецна. КІорнеш, мухха а, шайна тіехь нанас (кІайчу котамо) Іуналла чІогІа дика а дарна, тіе, Бесиратий, Шаймаий шайн хен-хенахь хіоь тосуш дика а кхабарна, цхьа хи диллинчохь хьаьжкІа санна, чехка кхиьна, яккхий котамаш а, нІаьнеш а хилла дІахІиттира.

1931 шо а, доьазза шен басна хийцалуш, массо а тайпана шен гІиллакхаш лелийна чеххьделира.

КІАЙН КОТАМАШ ДЕБАШ ЛАЬТТА

1932 шеран бІаьстенан юьххьехь, цу Бесиратан кІайчу котамо даьхна кхиййна долчу 30 кІорнех, цхьаццаммо ехна йоккхуш, тіе, хьаша дІасавеача кхачанна юьйш а, 8 котам 2 нІаьний бен ца йисира. Амма, Шаймаана хьоме хеташ дукхаеза и хІу долийна йолу кІайн котамма-м йоккхур яцара Бесирата шен карара, суна хетарехь, цхьа да вахар шена делча а.

Дика Іаьнера яьлла Бесиратан 8 котам, цуьнан кхин йолчу нохчийн хІух яьллачу котамел, цхьа бутт хьалха хіоаш дан йолаелла, хіора денна уьйтІа лелхаш, шаьш хіоаш дарх хаамаш беш: «ТІак, тІак, тІа-а-а-к! ТІак, тІак, тІа-а-а-к!» – бохуш, екаш а хуьлура. Буьйлина лаьттах текхочу шайн кІайчу тіемашца, агІор а йолий, цу котамашна гонах хьийзаш, дерриг гІуллакх а шайн карахь долчуха ши нІаьна а яра.

Ишколера заняти дІа ма-елли, шен дагна дукхаезаш йолу доттагІа Маруса а ялош ціа йогий Шаймаь, цу кІайчу 8 котамо кІорнеш дахале, царна бенаш дан хіобттира. ХІу долийна йолу кІайн котам хьалха а хууш, уьш барххІе а, къурдьюлуш, тевнеш даха хевшира, Шаймаь, Марусий а, юх-юххе, рагІу кІел, новкъа хирбоццучу барххІе а котамана, шайн-шайна бархІ бен бина а елира.

Шаймаа, ша массарел а хьалха бинчу, лакхахьа йистерачу бена тӀехула, поппар бакъабалале, пӀелгаца харш а доккхуш, йоза яздинера: «КӀайн Котам – Йоккха стаг», – аьлла. И бен шен цӀарах а лоруш, дуьххьара хӀу долийна йолчу кӀайчу котамана бина хиллера Шаймаа. Цуьнан цу котаман «КӀайн котам – Йоккха стаг» аларан маьӀца, и кьена а йолуш-м дацара, делахь а, иза вукхарел йоккха йолуш, уш кхийна, церан нана йолу дела олуш хиллера-кх цо. Вукху бухабисначу ворхӀ бенна тӀехула, тхан пхеа доьзалхочун цӀерашший, шен доттагӀчун Марусин цей, тхан йишин кӀентан – Султанан цей яра, и котамаш тхуна, тхаьш-тхаьшна цӀераш тухуш ехкина.

БӀаьстенан ялтадеран кампанехь лурцах Галнахой тоьллехь а, стохка лаханеврахой тоьллехь а, амма, кху 1932 шарахь-м Бена-Юьртахой туьйлира. Шеца ши бере а валош, таьна расха говр йоьттина, шен лекхчу, доккхачу дегаца, морзгулийн моьнаш долчу юьхь тӀехь, курс санна долу доккха лаьржа ши мех а хьавзийна веанчу, юьртан Советан председатель волчу Табулиев Лечас, зӀенаца ВКП(б)-н обкоме а, ша тӀевахана райкоман секретаре а: «Хаац, хӀокху кхоалгачу большевикийн бӀаьстенан ялта деран кампани-м ца яьккхи хьуна охачул хьалха чекх», – аьлла, шаьш бӀаьстенан ялта дийна районехь хьалха довларх лаьцна рапорташ а делла, лаханеврахоша стохка хьалха чекх а бевлла яьккхина ЦӀен байракх эцна, юха Бена-Юьрта вахара.

Лечина аьтту агӀор юххехь вогӀчу жимхахочун буйнахь хьалалаьцна йолчу байракхо, лаханеврахошка маршалла луш санна, юьртан а тӀехула тӀамарш лестош, уш кхоь а юьртаха кьаьстира.

Ша ишколера цӀа моццаза йогӀу Шаймаь, тевна хиина лаьчу бархӀ котамана тӀе а йоьдий, царна хӀоь туьйсуш, хи дуттуш хуьлура. Кест-кестта цаьрга луьйш, уш хьоьстуш а хаалора Шаймаь: «Чехкка кӀорнеш дахий йовла, аса массарна а бенаш дина шуна», – бохуш.

БӀаьстенан ялта дийна шаьш 25-чу апрелехь бевлпехь а, бенаюьртахоша и де дездеш ловзар май беттан хьалхарчу дийнахь дира, и ший де а дездар цхьаьна нисдеш. Шайн делкъал тӀаьххьалц кьамелаш а, ловзар а дина сакьийринчу бенаюьртахоша говраш хаьхкира, амма, Лаха-Неврерчу Мовладан сира говр-м яцара цигахь.

Лаьнан заманчохь, цкъа а ца хилча санна, тӀаппьолий, довш долу олхазарш, кху хаза еанчу бӀаьстенца вайн махка хьошалга даьхкина, массеран керташкаххий, шерачу аренашкаххий, хьаннашкаххий ловзуш гора, тӀе хаддаза лоькхуш эшаршший, етташ шакаршший а хуьлура церан.

БӀаьстенан хазчу зезагашца догӀу май беттан хьалхара де цу дийнан, дуьненчохь а мел болчу кьинхьегамхоша лоруш, дездеш хилар, кьобалдан, и дездан вовшахкхеттачу, лаханеврахойн ловзаргахь, чӀогӀа йоккхаеш дакъалаьцна хьийзаш хиллера Шаймаь.

Шен юьхь тӀехь кӀеззиг морзгалийн монаш долуш йолчу Шаймаан горгачу, хазчу коьртах шина а агӀор хьалхахула охьакхозуш юткъа ши чӀаба яра, шайна юьххьехь ловзуш цӀечу дарийн ши лента а долуш. Цуьнан юткъа ворта йоьхкуш коча оьллина пионерийн галстук гора, аьрро пхьаьрса тӀехь, гоьлал лаккха дихкина, деа пӀелггал шуьйра хир долуш цӀен кӀади а дара, аьтто буйнахь цхьа аьрша хиллал йолчу гӀож тӀе тоьхна хьала лаьцна цӀен байракх а яра, шена тӀе яздина «Декьала хуьлда Хьалхара май!» – аьлла, йоза а долуш. Аьрру буйнахь, цхьана кехата юкьа хьарчийна, чилланан ши пазаттий, йиь метр маркизеттий яра, уш Шаймаана елла хиллера, ловзаргахь дика хелха яьлла аьлла. ЦӀа еана шен нене Бесирате и шен совгӀаташ гойтуш, май беттан хьалхарчу дийнан дездар цунна дуьйцуш а хуьлура Шаймаь.

Бесирата хлу долийна йолчу клайчу котамо массарел а хьалха шена диллинчу ялхийтта хлюах цхьаьллиг цхьаь локкхург ца еш ялхийтта клорни даьккхинера, важа йолу ворх! котам а шишша-кхоккха клорни даьккхина, шайн тевнеш дохуш йохкура. Шаймаь, клайчу котамо клорнеш даьхчахьана, ша цлахь мукъа йоккху хан даиманна а цу котамний, клорнешний гонах хьийзаш, клорнеш куьйрано дахьарна кхоьруш, уьш тергалдеш йоккхуш яра.

Май бутт чекхбалале барххе а котам клорнеш даьхна а яьлла, цхьа кха тлехь луьста тлелетта клайн хорбазаш санна, Бесиратан йоккхачу кертара сийна бай клайбина, шайна тлаьхьа клорнеш а даьхна, длайолаелира. Шаймаь а, доккхачу жа тлаьхьа лу санна, цу клорнешна тлаьхьа лу хилла, церан дола деш, уьш кхаба хлюьттира. Суьйре тле моццаза йоглу Шаймаа тохара цу котамаша клорнеш дахале ша динчу баннаш чу йохуьйтура котамаш шайн-шайн клорнешца. Сатосу заманчохь цу баннашна дуьхьал ша тоьхна хлуманаш длайохуш, клорнеш ара хойцуш а карайора Шаймаь.

Шаймаь, ша ден гуллакх дуьззина дика деш яра; тле, котамаш кхабаран гуллакх а цочул дика дийр дацара йоккхачу зудчо а, амма Шаймаан-м дацара шийтта шо бен. Иштта дика гуллакх дан цунна хаарх йоккхаечу Бесирата: «Хьох ма дика зуда хилла, ва Шаймаь, ахьа-м асчул а дика ма кхобу вайн котамаш», – олий, кест-кестта хьостура иза.

Ша Бесирата хьастар хазахетта ела а кьежий: «Ва, мама, суна-м ишколехь ламадой котамаш муха кхаба еза а, цлахь нанна гю муха дан деза а. Дикачу пионеран декхар ду хьуна, массо а ша кхочучу меттехь шегара дикалла гайтар», – олий, кьамел деш йоллу Шаймаь, юха Бесиратан юхь тлехь елар ма-иккхи: «Кхахь, кхахь, кхахь-хь-хь», – олий, ела а лой, длахьой шен ши куьг вовшах а тухий, йоьдий цунна мараоьккхура.

Цхьана шарахь гергга зле шен кочара дла ца йоккхуш, доьхкуш лелийна ши жлаьла хлинца-м ца гюьртара я котамашна а, я клорнешна а тле, масала, клорнешна юххехула додуш шена гича а: «Дладала цигара!» – олий, дуткъа цюгла тухура Шаймаа.

Юьрта юххехула охьадоглуш долу бую сийна Терк, лаьнтлехь сел лечкьина ша клелхула деанехь а, хлинца-м чюгла доккха дистина, яккхий айманаш хьийзош, бердаш чу херцадеш, ярташ тле глерташ, нахана зуламаш деш доглура.

Массарел а хьалха даьхначу клорнех цхьа меь схьа а лоций, юрглана юкьа хьарчо жима бер санна, и цхьана йовлакха юккье а хьарчадой, хьоьстуш, юха хьой цу меан корта тема клела а буллий: «Оуввай! Макххал йоглу хьуна, длаалачкъалахь!» – олий, и меь бай тле охьа а дуьллий, Шаймаь юьстаха йолура. Амма меь цо ша ма-диллара ладда лара. Дерриге а Шаймаан гуллакхаш ламош, цо лелориг тергалдеш, цуьнца ловзуш цуьнан нийса накьостий – диь, пхий бер а хуьлура.

Клайчу котамаш доладелла хлу хазделла, Бесиратца йохье яла санна, цуьнгара стохка якккхина котам, нлаьний яхьинчу, тхан маре яханчу йишин – Асетглеран шу йисттехь диначу ценойн кертахь, цхьа басарчу кха тлехь гучуюьйлу клайн глабакхаш санна, ценошна гонах хьийзаш гучуюьйлуш, кхушара кхийна ткьех клайн котам, нлаьний яра. Иштта, Асета санна, Бесиратера ехна котам, нлаьний яхьна меттиг кхин а шинхьа, кхаанхьа яра. Асет юххехула тлехволучунна кест-кестта шен котамашна хлюь тосуш а гора.

Массо а заманчохь а Бесирата ша деш долчу кьамелаца юьйцуш ерш шен клайн котамаш яра. Ша йолчу зуда-рий баьхкича а, хи тле йоьдуш шех зударий кхетча а, луьйранна бежнаш длалахка йоьдуш хилча а, даима а Бесират клайн котамаш хестош, церан дикалла юьйцуш хуьлура.

– Эхле, вехаш валла а ца воллу клайн котамаш кертахь йоцу стаг. Церан дикалла нахана хлинца а евзина а ца яьлла. Шарахь шозза клорнеш доху, кхечу нохчийн хлух йолчу котамашчул шиь дукха хлюаш до, царна тлера мас, ша и глезан мае санна,

кѣда, дика хуѣлу, кертахъ кхиар Іаламат чехка долуш, сина чІогІа ю. Кхин хІумма а ца хилча а, цѣран кертахъ хаза хилар тоъар ду, бохуш, дийнна шена гонах зударийн арданг а гулійой, кест-кестта коопераціна хъалха карайора Бесират.

Базара йисттехъ гулбеллачу зударшна юккъехъ даима а ша дуьйцуш долчу кІайчу котамийн хабар дуьйцуш лаьттачу Бесиратана тІехъа, зударшна юкъара чу а кхевдина, лекхочу дегІехъ йолчу цу эвларчу моллин зудчо элира: «Дѣла дуьхъа ма дукха а юьйцу-кх ахъа и хъайн кІайн котамаш! ХІокху Іедало нахѣра ялта дІа а ца доккхуш кхобуьйтуш елхъара, оцу хъан кІайчу котамел а бІе дакъа дика хир яра хъуна хІара зударийн карахъ йолу бероза, Іаьржа котамаш», – аьлла, зударшна юкъара кІеззиг кІегар а йолуш, шен хъалха охъаолладеллачу йовлакхан тІам хъаькхна, хъацар дІадаькхира цу зудчо.

– Ахъ хІун дуьйцу-м хаац суна, сан кІайн котамашший, хІоршший ши босса-м ю! Кхѣран месашший, кІайчу котамийн месашший цхъаь-м яц! – аьлла, даьхъна шена юххѣрачу зудчун карарчу берозан шина котамаш ка туьйхира Бесирата.

Дѣрг шина кѣпеккал гІуллакх доццушехъ, шайн цхъацца баганаш етта базара баьхкинчу нехан гулѣелла пхъоьха яра, царна шайна гѣна боццуш бохкучу цу зударша ден къамелаш а хѣзара.

– ХІара пачхъалкх ерриге а ша кхочуш ян гІѣрташ йоллу и дІо кІайн котамаш юьйцуш лаьтта зуда-м. Кхуьнга йист хилла и лекхочу дегІахъ йолу зуда бакъ-м лѣьра, – аьлла, ша волччохъ товѣлира лохочу дегІахъ волу, цу пхъоьхана юкъахъ лаьтташ волу цхъа стаг. И хиллера, хІокху сохъта а куьйган бакъо яйъина а волуш, совдегараллаш лѣлийна волу стаг.

– Иза-м соьца дешна чѣкхѣаьллачу моллин зуда ю, цо-м, хъаха, эр дацара нийсаниггий, бакъдѣрггий бен, – аьлла, ша воллучу хъалха шен аьтту буйнара Іаса лаьтташ а Іуттуш, аьрру куьг шен можах хъаькхира цу пхъоьхана юкъахъ лаьттачу моллас.

Бесиратана гІо деш, цо дина къамел къобалдина бакъ деш цу базарахъ цхъа зуда елира:

– Кху Бесирата дийцинарг шуна дош ца хеттехъ а, и бакъ долуш-м ду шуна. Кхуьнгара яьккхина стохка цу кІайчу котамѣх йолу нІаьна яьхънѣра ас, хІинца тхан кертахъ ейтта кІайн котам ю, тІе, уьш вукхарѣл яькхий а ю, – аьлла, цу зудчо къамел дича, – и-м бакъ хила тарлур долуш гІуллакх ду. Ца го шуна кху юьтарчу артелан чѣкка кхуьу и кІайн котамаш, – элира царна юкъахъ тишочу доккхачу корталица лаьттачу цхъана зудчо. И Бесиратѣхъа гІо доккхуш къамел дина йолу зуда хиллера цу юьртарчу колхозан уггар тоьлаш йолчу бригадан бригадир волчу Юнусан зуда.

– Аша шайн котамѣх йолу котам, нІаьний яьхъахъана, артело царѣх хийцина кІайн котам, нІаьний лур ю шуна, – аьлла, юха а къамел долиьра шена гонах болчу зударийн дог-ойлий хийцаеллий хиинчу Бесирата. Котамашна гонах хъийзаш, уьш кхобуш Шаймаь хир юйла хууш цІѣрачу котамашна-м са ца гаттдора Бесирата.

Дѣнош а, буьйсанаш а дІаоьхуш яра, аькѣ а шен тІаьххъарчу батте йирзина чѣкхийолуш йоллурѣ. Советан доза лардѣш волу тѣшамѣ, сѣма гІаролча – цІѣн эскархо санна, кІайн котамашший, царна тІаьхъѣ кхуьуш долу кІорнѣшший Іалашдѣш, цѣран сѣма гІарол хилла уьш кхийина елира Шаймаь. Бесиратан керт, Шаймаан куьй-галлийца, барххІѣ а котамо шайн кІорнѣш кхийина, цхъа ло диллича санна,

клайеллера бле гергга клайн котам кертахула йолаяларца. Шаймаа схъалаьцна цу котамех нисъелларг котам, нлаьний елира шен доттагичунна – Марусина.

– Хлан, Маруса, ахъа клайе хъайна шайн керт, иштта котамаш а кхияай, – элира Шаймаа, ша котам, нлаьний длаховдош.

Шайн клорнеш дакхий хила доьлчахъана хлоаш дан йолаелла йолу Бесиратан клайн бархл котам юха а къурдийоьлла, тевнеш даха хиира.

Аьхкенан беттан тлаьхъара денош Бесиратана сов бохаме даьхкира, гуьйренан хъалхара бутт юккъе кхаччалц хлора сарахъ а, луьйранна а йоьлхуш белхар латтийра цо. Дагахъ а доцуш оцу цхъана клиранчохъ хъаьвзина цамгийла кхетта, Бесиратана члогла дукхаезаш, массарел а хьоме хеташ йолу Шаймаъ еллера. Сел хан йоцуш Шаймаъ яларо Бесиратан кийра ша беанера, цо дуьненахъ йицйой, царна ледарло-м ца йора Бесирата.

Кест-кестта Бесират йолчу йогий, ахий декъахъ йоьлхуш юха а Шаймаъ карлайоккхура, цуьнан доттагла лаьттина йолчу Марусас. Шаймаъ яларо сов члогла шена бохам бинехъ а, котамаш йицйой, царна ледарло-м ца йора Бесирата.

– Хлара клайн котамаш Шаймаана дукхаезаш, члогла къахьоьгуш кхиина ю, цуьнан безамна а хлорш тохарлерачул а дика кхобур ю ас, – олура Бесирата.

Шаймаъ сел хан йоцуш, уггар хазчу хенахъ елlexъ, цуьнан глуплакх дан хууш а, деш долу глуплакх дика а, дуьззина а деш хилар а цо шеца дла ца даьхънера, уш цуьнан эрна ца дайнера. Шаймаан доттагий хилла, цуьнца ловзуш лелла долчу дуккха а бераша схъаэцнера цуьнгара дерриге а цуьнан и дика гиллакхаш.

– Мама, луьйранна а, суьйранна а вайн цийнан кораш доьллуш, цлена хлаваъ чудаийта деза, – олий, шен нене Шаймаа деш долу хъехар схъаэцна хиллера цуьнан нийса накъосташа.

Тохара Шаймаъ дийна йолуш, хаддаза Бесиратан кертахъ лаьттина долу бераш довллане а кхин гучудовлуш дацара, делахъ а клайн котамаш моццаза го Шаймаъ-м дагайоглура Бесиратана.

– Бокъалла, ма члогла хьийкъина-кх Бесиратан хлара клайн котамаш. Хинца цо дечу луналлица а хлорш иштта хлу deboш хилча, ма къаьхъа де до хир ду кхара, дуьззина шайна тlexъ илманца куьйгалла деш кхобуш йолчу артелехъ, – олура урамехула тlex мел бовлучу наха, Бесиратан клайчу котамашка а хьовсий. Амма, бакъду, Бесират ша Гикалон цларах йолчу колхозан член хиларе терра, цунна кест-кестта церан колхозан агрономо котамаш дика кхабаран хьокъехъ хъехар деш-м хиллера.

Гуьйренан шолгачу беттан хъалхарчу деношкахъ, шен пхи зуда а эцна, Бесират артелан котамашка хъажа яхара.

АРТЕЛАН КОТАМАШ

Лаха-Неврений, Лакха-Неврений юккъехъ, цу шина юьрта дозанца цхъа чутаьлпинчу метtexъ кхуьуш хьун ю. Цу хьуьнан йистtexъ, лакха шу тlexъ, малхбузехъа хьуьнца доза долуш, малхбалехъа йоккхачу уьшалца доза долуш, цхъа хаза шерачу майданахъ, 90 гектар мохк юкъалоцуш йиллина ю Лаха-Неврера котамаш кхобу артель.

Гуьйренан беттан денош луьйренца члогла кхоьлина, дохк долуш а, клеззиг тлейоглуш а хуьлура, амма, делахъ а, малх делкъанга баларца йоькхана хлоттайой, шера аренаш серла-м йохура.

Йоккхачу юьртахъ – Лаха-Неврехъ араьялла йоглчу Бесиратаний, цуьнца йолчу пхеа зудчунний уьшалахъ чукхевдина схъабеанчу мер тlexъ лакха шу тlexъ дина

дехха ценош гора. И ценош хиллера артелан котамаш кхаба, царна хлусмашна дина ценош.

Аькхе моссазза йоглу Терк дестий тледуьйлуш, Лаха-Неврена малхбузехьа йоккха хлуттуш уьшал яра, цу уьшална юххехула схьабоглчу Бесиратгларна, и уьшал ларжийний техьа аьлла, чухевшина акха бедаш гора, шайна юкьахь цхьа котамашна юкьахь кьеста москалш санна, кьаьсташ глурглезаш а йолуш. Уьшална юккьехь, глай-ре йол-йолчохь бедашна тоьпаш кхуьйсуш лелаш таллархой а бара царна гуш, шайца, топ моссазза кхуссу, бедашна тле, уьшал чу уьдуш жлаьлеш а долуш.

Артелан махкана Бесиратглар герга мел глорти, цу артелан ценошна гонах цхьа клайн истанг тесча санна, аре клайина хьийзаш котамашший, нлаьнешший яра гуш.

Мухха а, шайн баьхкина цхьана кхан доххала гергакхачначу Бесиратглара, цу артелан котамашна гларол деш берзалой санна, даккхий, гобаьккхина гонах дийшина юхкучу бордаха, лаьржа жлаьлех кхоьруш, мохь тоьхна артелан цхьана члене жлаьлеш совца а дайтина, тлебахара уьш и котамаш кхобучу хлусамашна.

Шайн котамашка хьовса и зударий баьхкина члогла хазахетта: «Баккьалла а ма дика болх бу-кх шу даьхкина! Дуьло, массо а меттехула хьовсуьйтуш чекхдаха ас шу», – аьлла, уьш тлаьхьа а баьхна, котамаш кхобучу ценошна чухула волавелира, шена йоглчу рогланна котамаш кхаба веана волу артелан член Супьян.

Къилбехьа а дерзийна динчу котамаш кхобучу ценошна чухула буйлабеллачу Бесиратгларна гира: цхьана юххехула могла бинна хаза дина баннаш а, цхьа метр хиллал лаьттах хьалаайина йина котамашна тлеховшийлаш а, цленкьа юккьехь, цхьа хьуьнах шовданаш санна, лаьтташ аьчкачу нойш чохь хиш а дара, цу дехачу цленойн къилбехьа йолчу аглор доьгйна даккхий, сирла кораш дара, шайна лахашкахула цхьацца метр юкь юьтуш, котамаш арайийла цхьабосса даьхна деа сонан луьргаш а долуш.

– Хлокху котамех йоллу дикалла хинца тхо санна кхаьрца лаш ца хилча, хуур дац, аш боху а, ца боху а дика тайпа хиллера хлорш. Оьрсийн маттахь хлокху котамийн хлух «Леггорн» олу. Цхьажимма а шайна тлехь луналла дичхьана, ша и хи чохь члара санна, дебар йолуш ю хлара клайн котамаш-м, – бохуш, царна массо а меттиг гойтуш, цу котамех йохку дикаллаш юьйцуш, ши сахьт гергга лийлира Супьян.

– Маса ю шун ерриг а котам нлаьница? – аьлла, Бесирата шега хаяттича, – стохка оха артель юьллуш Соьлжа-Галитлера тхуна еанарг пхи бле котаммий, цхьа бле нлаьний яра. Хинца жима а, йоккха а тхан ерг цхьайтта бле котам, нлаьний ю-кх, – аьлла, жоп делира Супьяна.

Шайн чухула хьаьвсина а бевлла, ара уьйтла бевллачу кхара хлор тосуш котамаш тлеххайкхара. Гонах тлегульелла яжа хлиттинчу кху котамашка хьожуш, шаьш муха боьлху а ца хууш садовга бахара Бесиратглар. Длавоьдий чукхоссалой цкьа котам лоцуш, тлаккха нлаьна лоцуш: «Хьовсал, дела дуьша, кхеран месашка, лур яцара ас хлорш глезан месех а», – элира Супьяна, я котам, я нлаьна кхаьрга ята а йотий.

– Тло санна шорта кху котамаша деш лаьтта хлораш стенга хьо аш? – аьлла, хаттар а деш, Супьяне хьаьжира кхаьрца йолу цхьа зуда.

– Оха котамашна тевнеш дохкуш клорнеш даха а ца дохуьйту, тхан клорнеш дохуш «Инкубатор» олу машен ю. Тохара шуьга и «Инкубатор» гайта йиш йоцуш лийнера со, догла юьрта а даьхьна. Шийтта, кхойтта хлор тевна а диллина клорнеш дохуьйту бохуш оха котамаш глел а ца йо, тхан глуллакх, цхьанаметта 5000 хлор «Инкубатор» чу а диллина, лекьаш санна долу

клорнеш цу цхъана «кота́ме» дахийтар ду, – аьлла жоп а луш, глдваххана велавелира Супьян.

– Пачхьалкхо йоккхий шуьгара кху котамаш тлера хлумма а? – аьлла, юха тохарлеррачу зудчо хаттар дира Супьяне.

– Ой! Галанашкахь вайна оьшу глрсаш беш бохку белхалой мегар буй, юрта чуьра сурсат дохьуйтуш ца хилча! Тхьаьшна ца оьшуш дисина долу хлоаш а, совнаха йолу нлаьнеш а коопера́цина дла а юхкий, тхьаьшна оьшу товараш-м оьцу оха, – аьлла, жоп делира Супьяна.

– Кху артелана дуьхьал цхьацца эладитанаш дуьйцуш лаш болу вайн юьртара кулакашший, молланашший, вехаш ца валлар-кх, вовшах а туьйсуш хи чу ца кхийсича! – аьлла, ша йолччоьхь. егаелира, цу зударшлахь беркьо кечьелла йолу цхьа зуда.

– Хлун? Царна-м шайна лело агитаци карош, моз а хьашт дацарийца! Колхозой, артелой-м кулакашний, молланашний хорам беш лаьттий, цундела цара дуьйцуш ду шуна колхозашна дуьхьал хлуманаш, – аьлла, оьглазвондуш кеп хлуттийра Супьяна.

Дукха члогла садайна ца латтахь а, гуьйренца йоглу суьйре шийло ярна, арахула ежаш лела котамаш цхьаь санна ерриге а буьйсанна шайн чуйирзира. Супьян а, шайн котамашка хьовса баьхкина Бесиратглар «Инкубатор» йолчу а бигана, цуьнга уьш хьовсуьйтуш воллура.

Суьйренгахьа таларца юххерачу хьуьнхара тайп-тайпана эшаршца ека хезаш акха котамаш а яра, цаьрца яхь яьлча санна, яьккхинчу йоккхачу гловганца екаш, сехьа малхбалехьа йолчу уьшал чуьра пхьидаш а хезара.

– Хлара артель бахьана долуш кху клайчу котамех хлудолийна бле гергга котам, нлаьний ю сан кертахь, амма, дош-м дац хлокхара санна уьш кхаба а кхобуш ца лелийча. Со тахана а и сайн бле котам а эзна артеле глур йолуш ю-кху со кхара длаэцахь, – аьлла, Бесират «Инкубаторна» юххе яхара.

– Делан Кьорланор, Бесират, хьо бакь ма лон цу тлехь, боккьалла а вай длаоьцур дацара теша кхеран артеле? – аьлла, йистхилира важа пхи зуда а.

– Шу хлунда ца оьцура? Оьцур ду, Кьорланора-кх, дукха члогла а оьцуш-м, чехка цла а глой, правлене заявлени ло аш, – элира артелан хлайттархо волчу Супьяна.

– Делахь хлета вай кхин хан юккье а ца юлуьйтуш, дладоблххушехь кхеран правленех а кхетта, ваьш арте-лан членаш длаяздайта деза. Хьан лодика йолда, Супьян, тхо а тхьаьш дала ца лахь, кхана, хьо санна, артелан членаш хир ду хьуна, тле, накьосташ вон а хир дац шуна тхох, – аьлла, Бесират а, цуьнца йолу пхи зуда а юьрта чу цлехьа яхара.

Хаттарш а, тледахкарш а

1. Очеркан муьлхачу декьехь го вайна яздархочо бляьстенан лалам гойтуш долу хаза сурт? Схьадийца иза.
2. Лаламан суьртийн адамийн дахарца йолу уьйр муха гойту яздар хочо?
3. Юьртан дахар ма-дарра а, хаза а дуьйцуш йолу меттигаш схьакарае очеркехь.
4. Очеркан муьлхачу турпалхочуьнгахь го вайна адамийн тоьлла амал, оьздангалла?

БАДУЕВ САЫИД

(1903–1943)

Прозаик а, драматург а, поэт а волу Бадуев Саыид-Селахь вайн халкъана вевзаш а, везаш а ву.

Иза вина 1903-чу шарахь Соьлжа-Г'алахь. Цуьнан да Сулейман Хьалха-Мартант'ера схьаваьлла совдегар хилла.

Саыидан бералла гергара нах болчохь – Мартан-т'ехь а, Соьлжа-Г'алахь а д'аихна. Гергарчара дуьйцуш берахь шена хезна долу дуккха а туьйранаш а, халкъан эшарш а безамца дагаловцура Саыида. Цара, исбаьхьаллин говзалла ламийна ца лаш, Саыидана гойтура д'аяханчу заманахь халкъо лайнарш а, т'ейог'учу заманах лаьцна халкъо еш йолу ойла а. Цундела халкъан кхоллараллех цо боккха пайдаийцира т'аьхьо, шен исбаьхьаллин произведенеш язъеш.

Дешаре безам алсам лаьттара Саыидан. Соьлжа-Г'аларчу реалъни училище деша д'авелира иза дас. Амма йиъ класс чекхъяьккхинчул т'аьхьа дешар юкъахдита дийзира цуьнан: хеназа да а кхелхина, балха а вахана, доьзал кхаба дезарна, – доьзалехь ша воккхаверг волу дела.

1914–1915-чуй шерашкахь, реалъни училищехь ша доьшуш волчу хенахь, Саыида шен х'лора мукъа сахът оьрсийн классикин произведенеш йовшуш д'аьх'ора. Цо к'орггера ламайо А.С. Пушкинан а, М.Ю. Лермонтовн а, Л.Н. Толстойн а, А.П. Чеховн а, М. Горькийн а, иштта д'ла кхечеран а произведенеш, царах боккха пайда а оьцуш.

Реалъни училищера дешар ша юкъахдитинчул т'аьхьа шина-кхаа шарахь тайп-тайпана белхаш бо Саыида, оццу заманчохь ша дешарца шен образовани хьала а йоккхуш.

1917-чу шарахь хилла йолчу революцино парг'ато елира массо а къинхьегамхошна. Цаьрца цхьаьна жима Саыид а, шен лааме хьаьжжина, сирлачу новкъа х'лоттийра, керлачу дахаре а верзийра.

1922-чу шарахь Бадуевс Бурит'ахь, кооперативни курсах чекх а йохий, цхьана-шина шарахь кооперацин системехь товароведан болх бо.

Амма цу балхах тоам ца хуьлу цунна. Цу муьрехь, хьехархойн курсашка деша а вовдий, уьш чекх а йохий, хьехархочун болх бо цо. Оццу хенахь, ша дешарца, лилма ламорца, оьрсийн литературан классикин а, советски оьрсийн яздархойн а тоьлаш йолу произведенеш ешарца шен образовани кхин а лакхайоккху цо.

Литературан балхе безам ч'аг'ло къоначу Саыидан кийрахь. Доцца дийцарш а, стихаш а язъярца д'аболабо цо 1926–1927-чуй шерашкахь шен кхоллараллин болх.

Хууш ду, Октябрьски революци хиллачул т'аьхьа кхоллаелла йолу нохчийн литература йолалушшехь – нохчийн советски литература хилла д'ах'лоттар а, кхиар а.

Цундела вайн литература д'айолаеш дуьххьара дакъалаьцна болчу яздархойн а, цаьрца цхьаьна Бадуевн а, ницкъ тоьар бацара кхиамца шайн литературни болх д'абола, нагахь санна цара нохчийн халкъан фольклорах а, оьрсийн классически, советски литературах а алссам пайда а оьцуш, исбаьхьаллин говзалла кара ца эцнехьара. И пайдаьца доккха хьуьнар хилира Бадуевн.

Клеззигчу муьрехь – 1926–1937-чуй шерашкахь – аьлча а, шен литературан белхан ерриге а заманчохь, С. Бадуевс язйина пхийтта гергга пьеса а, роман а, дуккха а повесташ, дийцарш, поэмаш, стихаш. Халкъана юккъехь серло яржоран гьуллакхехь а дикка дакъалецира цо.

Нохчийн халкъан фольклор кӀорггера хаарна керлачу дахарна тӀехь тидам ша даима латтош а, лаккхара говзалла шегехь йолуш а хиларна дуккха а исбаьхьаллин драматически а, прозаически а, поэтически а произведенеш арахийцира цо оцу итт-цхъайтта шарахь.

С. Бадуевн произведенешна юккъехь дуккха а ю молланийн ямартло а, шира ладаш а йорадохуш исбаьхьаллица говза язйина произведенеш.

Масала, «ПетӀамат», «Бешто», «Имран», «Ладаш», «Бекхам», «Гуттар а ца хуьлу моллина мовлад», иштта дӀа кхин а.

Вайн нохчийн исбаьхьаллин проза кхоьллинарг Саьид Бадуев ву.

Саьид Бадуевн кхоллараллин берриге а чулацаман коьрта цхьа маьна ду – халкъ ирсе дуьгу нийса некъ гайтар, цу некъана дуьхьало йийриг нацкъара тасарехь литературу а дакъа лаца дезар. Вуьззина яздархо вара Бадуев. Шен кхолларалла цо дӀакхехьнарг, дешархошна ламийнарг, хьехнарг – нохчийн къоман стеган психологи гайтар дара.

Исбаьхьаллин кхоллараллел совнаха Бадуевс масех публицистически статья а, халкъ серлонга даккхарехь язйина буквараш а, хрестоматеш а, дешаран книжка-наш а ю. Текхуьчу нохчийн яздархоша шайн исбаьхьаллин говзалла лакхаяккхарехь боккха пайдаоьцу Бадуевн кхоллараллех.

1933-чу шарахь Нохч-ГӀалгӀайн драматически театро шен болх дуьххьара дӀаболош, и театр кхолларехь доккха дакъалецира Бадуевс шен пьесашца. Царах гӀараяьлла йолу пьесаш театран репертуарера дӀа ца йовлуш, таханаллац хӀуттош схьайогӀу, хьовсучара безамца тӀе а оьцуш. Масала, «ПетӀамат», «Дайн ледал», кхиерш а.

Нохчийн драматурги дуьххьара кхоьллинарг, нохчийн проза а, поэзи а дуьххьара йолийначех, Нохчийн драматически театр кхоьллинчех цхьаь воккха серлонча – иштта ду Бадуев Саьидан кхоллараллах байн бӀаьрг тоьхча а, схьахӀуттуш долу сурт.

ДӀаоьхучу шераша гена мел ваьккхи а, халкъан безам шегӀа совбуьйлуш, вайн къоман даг чуьра дӀа ца волуш, кхин а гергахь лаьттар ву нохчийн литературан бухбиллархо волу воккха яздархо Бадуев Саьид.

Хаттарш а, тӀедахкарш а

1. Маца а, мичахь а вина Бадуев Саьид?
2. Нохчийн гӀараваьлла яздархо хуьлуш стенах пайда ийцира Бадуевс?
3. Бадуевн кхоллараллин тема хӀун яра?
4. Нохчийн литературий, театрий кхолларехь Бадуевн хӀун маьна ду?

ПАЧЧАХЬАН ЗАМАННА

Да вала хьан, дела,
Паччахьан хьо зама,
Ца дуьту ахь тхуна
Ден дакъа ва маьрша!
Майрачу кӀенташна,
Бакъонан дегнашна,
Мел мекха лаьтта хьо,
Паччахьан хьо зама.
Шур хилла яга хьо,

Паччахъан хьо зама,
Клант дика мел вериг
Сибарех ахь лъыху,
Мотт алсам беттачунна
Мохк алсам ахь ло,
Гийланиг, мисканиг
Гийла ахь хьийзава.
Ва дайдахI ядадай,
Ва дайдахI ядадай...

Хаттарш а, тледахкарш а

1. Муха кхета шу «Ца дуьту ахь тхуна ден дакъа ва маьрша» бохучух?
2. Муха юьйцу авторо паччахъан зама?
3. Массарна а цхьабосса паччахъан зама цахилар дуьйцуш меттиг ялаел.

ЦИЕРАН АРЦ

Хьалхара дакъа

Де даьлладу хенахь, чIогIа оьглазвахна, цергашца лахара балда а лаьцна, тIехьа ши куьг а диллина, жимочу сирладу цIа чохь, йоккхачу юьртарчу «участкан правленехь», чухула дIасалелаш вара нохчийн участкан пурстоп, ша гIалгIазакхаша а волуш, Кулдевич.

Кулдевич дегIана лекхо вара, ханна 40 шо хир долуш, цуьнан тIехь хIилла гучу горга-буьрсачу юьхьа тIера маж яьшна яра, Iаьржачу мекхаша даккхийчу куьйгашна сингаттам баьккхинера. Цуьнан ира ал ши бIаьрг чехка лелара чухула дIаса, цхьа хIума лъыхуш санна. Цуьнан можачу куча тIехь йоллу ши погон, кху цIийнан доккхачу корехула дуьхьалдолчу сийначу дитташна тIехула гийла чухьобьжучу малхо, тIера можа суйнаш дохуш, кьегайора. И погонаш сел чIогIа лепахь а, царна тIе бIаьрг хIотто хала дара, царна юккьехь кхин кьарза йиш йоцуш сел чIогIа кьаьрзина Кулдевичан юьхь хиларна.

Кулдевич веана тIехIоьттира, цIийна юккьехь, тIехь тептарш а гуш, лаьттачу йоккхачу стоьлана, цу тIехь Iуьллучу шен дашо сахьта тIе хьажа. ТIаккха шен цу тIера хьала айабелла ши бIаьрг, цу стоьлана гена доцчу, пенах кхозучу паччахъан суртах а кхетта, леррина, вехха цуьнга а хьежна, юха а шен оьглазвахар тIехь, чухула дIасаволавелира.

Тахана хIунда ву техьа иза кьаьсттина оьглазвахна?

Цунна тIе селхана буса мотт бохьуш стаг веанера, орцара, жимчу кIотарара Хонмурд волчохь буьйса яккха чубирзина обаргаш бу, аьлла. Иштта шега и аьлча, цу буссехь цига шен стража а яхийтина, царна сагатлуш сахуьлунга а ваьлла, тахана уьш схьа ца кхочуш а, цара шена хIун дахьа ца хууш а ваханера-кх Кулдевич сел чIогIа оьглаз.

Кулдевич, чехка стоьла тIе а веана, гIант вон цIенкъа а тухуш, охьахиира. ТIаккха, стоьл тIерачу дато гIутакхара яьккхина цигаьрка а латийна, иза цергашца вон Iийша а Iуьйшуш, куьйга корта а лаьцна, стоьла тIе тевжира, бухIано санна, бIаьргаш а кьерзош.

ХIара иштта Iачу цIийнан neI арайолучу сени чохь баккхий нах Iара, пенех телаш, цIенкъа а хевшина, юкь-юкьа шайн Iасанашна тIе а телаш, наггахь вовшийн лере а боьлхий, меллаша вовшашка бист а хуьлуш.

ХIара кьена нах, шайн бес-бесара мажош тIе наггахь куьйгаш а хьобькхуш, Iуьйранна дуьйна баьхкина Iара, цхьацца гIуллакх хилла; neIарехь лаьттачу стражники пурстоп оьглазвахна ву, и ваставаллалц собар де, бохуш.

Иштта іачу цу баккхийчу нахе салам а луш, кху юьртара лекхочу эглаза деглаь волу совдегар Мирза, шен цлерачу сов ца чу воьдуш санна, шен чу бахна гун ал ши блаьрг чехка а бетташ, пурстоп волчу чуиккхича, хіара баккхий нах, белш а сеттош, вовшашка хьаьвсира.

Цул тлаьхьа, дукха хан ялале, хьалхе дуьйна а пурстоьпаца юьрта яхьачу банкан гүллакх дуьйцуш волу совдегар Мирза, тохара санна, чехка неі а йиллина, шен шуьйра батт ела а кьажош, яккхий цергаш гучу а йохуш, кху баккхийчу нахана юккьехула а ваьлла, длавахара.

Мирза араваьлча, Кулдевича, озна яьлла цигаьрка чимтосурга чу а тесна, цу клелхьара итт туьманан кехат чехка схьа а эчна, кисана диллира. Тлаккха, хьалаиккхина, тохара хьалха санна, шен буьрса юьхь а юсийна, чухула дласаволавелира.

Ціеххьана сени чохь татанаш девлира. Цул тлаьхьа дукха хан ялале, шен помощника Элберта, чу а ваьлла, шен даккхий сийна блаьргаш тле а хіиттийна, честь а деш, шаьш ца дахкар а, оборгаш кара а ца бина, уьш биссина хіусамда шаьш лаьцна валавар а шега хайитича, Кулдевич кхин а чіогла оьглазвахара:

– Ведите его сюда! (Кху чу схьавалаве и!) – аьлла, тле а вахана, шина куьйга стоьлан йист а лаьцна, цергаш а хьекхош, длахіоттира.

Араваьлла Элберт, дукха хан ялале, шена хьалха Хонмурд а ваьккхина, чу а ваьлла, неларехь сецира. Тлаккха Хонмурд, шен куьйсачу юьхь тлера чубахна гун тонкий бесара ши блаьрг клелдлахула Кулдевиче а кьерзош, тіехьа ши куьг а диллина, длахіоттича, Кулдевич, вон Хонмурде а хьаьжна:

– Где абреки, которые гостили у тебя? (Хьо волчу хьошалгla биссина обаргаш мичахь бу?) – аьлла, охьа а хиьна, гланта тле аркьал таьира.

– Низнай мая... – аьлла, кхеравелла, дегl а дегош лаьтта Хонмурд, шена юххе чоица куьйгаш охьа а хецна лаьттачу Элберте чехка дla а хьаьжна, юхахьаьжира.

Тлаккха Кулдевича, стоьл тле буй а тоьхна:

– Что это значит, не знаю?... Ты слышишь, я тебя спрашиваю, куда они делись? (Ца хаьа бохург хіун ду?... Хезий хьуна? Ас-м хьоьга хоьттий – уьш стенга бахна?) – аьлла, шен лахарчу балдех чіогла цергаш йоьхкира.

– Яй бох, ни знаю, господин пурстоп! – аьлла, шен плелгаш а гуш, когахь йохкучу нелармачаш тле блаьрг хіуттуш, охьахьаьжна Хонмурд, шена муьшка еш санна хетта, Элберте длахьаьжча, – куй длабаккха, – цо а аьлла, Хонмурда шен куй длабаьккхира, вуса а велла іачу Кулдевиче а хьоьжуш.

Цул тлаьхьа Кулдевича Хонмурде, стоьла юххе а валийна, стоьл тле буй а бетташ, чіогла чехош, дукха хеттарш дира. Тлаккха шена цуьнгара цхьа а пайдехь дош ца долийла хиьча, «сволочи!.. звери!..» – бохуш, ког цленкьа бетташ лаьттачу Кулдевича, ціеххьана стоьла тіехь lуьллучу шедах блаьрг кхетча, балдех церг а юллуш, катоьхна и схьа а эчна, корта а оллийна, тайп-тайпана бос хийцалуш лаьттачу Хонмурдан баьшначу коьртах «зверь!..» – аьлла, чохь тата а доккхуш, и шед туьйхира.

– Аллахі!.. – аьлла, мохь баьллачу Хонмурдан карара блеглаган куй охьабуьйжира. Хонмурд, катоьхна шина а куьйга шен корта а лаьцна. – Элберт!.. Элберт!.. Гийла стаг вар-кха со, алахьа кхуьнга, суна хіара ницкь ма бе, сан бехк ца хилча мукьана а, дехьа суна гlо, гечде алахьа суна, – аьлла, Элбертана хьаставелира.

– Ахь хіун дей, бакьдерг дийца ахь, тлаккха хіумма а хир дац хьуна!.. Эхь ду хьуна харцдерг дийцар: хьо-х воккха стаг ву, 40–60 шо а хир долуш, – аьлла, Элберта

шена жоп делча, – хлун дуьйцур ас. Сан-м даций дийца хлумма а, суна-м ца хаьий царах хлумма а, ша айса, цара меца ду шаьш аьлча, вай мостагичунна а лун сискал ялар доцург!.. – аьлла, Хонмурда корта охьабахийтира.

Ша шед тоьхча, юха а ваьлла, чохь мохь хьоькхуш лела Кулдевич, Хонмурдий, Элбертий дуьйцучух ша жимма кхетча, кхин тле а оьглазвахара:

– Я тебя научу врать!.. Зверь! (Ас ламор ду хьуна аьшпаш битта!.. Эхха!) – аьлла, юха а шед а айина, хлара шена тлехьаьдча, цхьана куьйга корта а лаьцна лаьтта Хонмурд, «Не надо!.. не надо!» – аьлла, Кулдевична хьалха цленкьа бертал вуьйжира.

Кулдевичан аьтто хилира и бертал вожарх. Цо ехха шед йиттира Хонмурдан коьртах, тлера бахтар хаддалц.

Тлаккха шедан кхаж цуьнан коьртах а тоьхна, цу тле, луьллучу цуьнан вортаных кхузза мийра а тоьхна:

– Отведите этого негодяя! (Длайигал хлара боьха хлума!) – аьлла, Элберте вист а хилла, – я вас научу, звери! (Ас ламор ду шу, акхарой!) – бохуш, верриге макх а велла, чухула дласалела велира.

– Хьалаглатта хьайна! – аьлла, Эльберт вистхилча, Хонмурд, шен коьртах а, мерах а ихинчу цленкьарчу цийга а хьоьжуш, меллаша хьала а айавелла, вехна стаг санна, дласа а лешаш, неларехьа волавелира, шина а куьйга корта а лаьцна, халла кьурдаш а деш. Тлаккха, Элберта не! а йиллина, Хонмурд хьалха а ваьккхина, хлара шиь аравелира. Хонмурдан блеглаган куй охьабоьжжинчохь бисира.

Кхеран чохь гловганаш яьлчахьана дуьйна а кхерабелла длабаха айабелла лен сени чурьа бакхий нах, мелчу цийх а вуьзна араволу Хонмурд гича, цунах шен блаьрг кхет-кхеттарг кхералой, шозлагла цуьнга юха ца хьожуш, белш чу а хебош, пенах а хьерчаш, меллаша ара а бевлла, длабахара.

Хонмурд чохь воллуш хийла денош дладевлира. Тлаккха, шозлагла а Хонмурд ле а вина, гуллакх суьде а делла, суьдо бехк а боцуш волу хлара, итт шо хан а тоьхна, Сибрех вахийтира.

Шолгла дакъа

Блаьсте а длаелира, деьна шийла ла а тлехлоьттира. Шуьйра клайн шаршу тле а тесна лаьттаху аьрцнел тлехьахь, клайчу вертанех а хьаьрчина, лаьтта лекха ирх-дахна лаьмнаш а гора. Царал дукха лоха боцуш, цу хьуьнан аьршнашкахь леккха ирхбахна ши арц а лаьттара, цу шинна юккьехь тлехьа лекха цхьа арц а бара кьаьсташ, бухьметтера ирхьоьху клур а гуш, гонах кегийра яьлла хьун а йолуш. Цу арцана клелхьарчу шерачу араьхь, цу арцана 7–8 чаккхарма гено, клайчу обанах а хьаьрчина, луьллуш пурстоп веха йоккха юрт а яра, маьл-маьлехь ирхбуьйлу клур а гуш, юртах кьаьсташ, ирхьяхана момсар а йолуш.

Шело арцнашка кьаьсттина члогла йоьллера, хьаннаш юккьехь цхьана а хлуманан тата дацара хезаш, уьш члогла набкхетта лаьттара, царна хлоранне а тлетесна клайчу дарин юргланаш дара.

Лаьнан мархашна клелдлахула, ша клезиг гойтуш, малх, керчина беьна, клайчу аьрцнашна тлехьа чубузуш лаьттара; сийна стигланаш сийналла яйина, меттах ца йолуш санна гора; малх чубузу гуо, жимма цлоьлла а ийна, гелбелла богура; суьйре буьйсангахьа мел лести, шело а алсамйолуш лаьттара.

Буьйса йоьлча, аре хийцаяла юьйлира, доккха диллина луьллу ло мохо орцара хьуьна юккье кхоьхьура, гийла ловза а деш. Оцу заманчохь цу юькьачу хьуьна

юккъехула Кулдевич, Мирзий вогура шалго тоьпашца, кочахь тлоьрмигаш, тлаьхьахиттина лартоллу жлаьлеш а долуш.

Кулдевич, шай, Мирзий ши шо хьалха дуьйна кест-кестта цхьаьна мала а молуш, муьлххачу а тайпана вовшех юттаделча гуллакх тлехь аьтто а беш, шаьшшиь гергара ши доттагла хиларе ца хьоьжуш, Мирзина члога оьглазваханера, тахана шаьшшиь цлера а ваьлла, хинца кху хьюьна юккъехь тиларан бехк Мирзин буйла хууш. Амма, шен дагара-м ца хоуйтура, цунах шайна яла гле ца гуш.

Хлунда ву техьа цунна Мирза бехке?..

Хинцца, ши бутт хьалха Кулдевича, шен гергарчу нахехула глайгла а бина, юьртан банк шен караеллачул тлаьхьа, Мирзас Кулдевичца юкьахь и банк длатохар дуьйцучу заманчохь, и банк наха кьола дина ехьи моттуьйтуш сурт хлоттор сацийна, мала а хиьна, цхьацца кьамел деш, зударий хьахабелча, дика кеп а хилла лечу Кулдевича члагло йинера, шега муьлххачу а нохчийн зудчух куьг тохийтинчул тлаьхий бен и банк шаьшшинна ерзош долчу гуллакхана тетовр ма вац ша аьлла. И гуллакх кхочушдан Мирзас тле а лаьцнера.

Цундела Мирза, хинццалц кхечу меттигашка ша Кулдевич ма-кхийллара, тахана кху аьрцнашкарчу клотаршка а веьнера-кха, аьтто балахь, шен дош кхочушдар а хир, ца балахь, таллар а хир-кх аьлла. Амма, тахана, шина-кхаа клотара хлоттарх, аьтто-м ца баьлла.

Иштта и дош кхочушдан тахана Кулдевична талла ван марздарна ву-кх Мирза бехке.

Хлара шиь толлуш лелаш буьйсанга а вахана, хьюьна юккъехь тийсаелла, эттла, шайна тлера йоца кетарш шелонна тле а ийзаш, гуш некъан лар а йоцуш, доккха диллинчу лайлахула халла вогура, юург кхачийна мац а велла, тле, дукха леларна, клад а велла. Кулдевична Мирза хьалха а ваьлла, хлара шиь вогуш, шело тлаьхь-тлаьхьа члаглуш лаьттара, минот мосазза ели, мох чуьрабуьйлуш, хьекха болабелира, диллина луьллу ло, цийзаш, массо маьлле а кхуьссуш.

Хлара шиь члога холчухлоьттина вогура, хьоькхучу дарцана шаьш хлун дийр ду а ца хууш, буьйсанна чуверза меттиг а йоцуш. Иштта холчухиттина кхеран жлаьлеш а дара, массо а заманчохь цийзарца кхарех а хьерчаш. Вехха ихира хлара шиь хьюьна юккъехула, шаьш мичахь ву ца хууш. Тлаккха, цлехьана Мирза, шаьш цхьана глехь тле хьун а яьлла лаьттачу лекхачу орца клеларчу боккхачу кхура тле кхаьчча, и кхор а бевзина:

– Стой! – аьлла, вистхилча, ший а сецира.

– Кху лекхачу орца буьхьметте тлехь даьккхинчу ирзо юккъехь бехаш, ахь обаргаш кхаьбна аьлла, Сибрех вахийтинчу Хонмурдан доьзалш бу, – аьлла, юха а Мирза вистхилча, Кулдевич члога холчухлоьттара, цаьрга ваха даго а ца вуьтуш, ца вахча, хьоькхучу дарца юккъехь вуьсийла а хууш. Кулдевича ехха ойла йира, ца ваха дагахь, тлаккха а:

– Ну, ничего! Дуй, Мирза! (Хлумма а дац, яхийта, Мирза!), – аьлла, Мирза хьалха а ваьккхина, мохо ло тедиттина гуш некъан лар йоцуш орца тле ший а хьалаволавелира.

Хлара шиь иштта воьдучу заманчохь мох, кьинхетамаза ло дласакхуьйсуш, тлаьхь-тлаьхьа чуьрабуьйлуш, хьоькхура, хлара шиь хьалавала ца вуьтуш. Амма шайгара тоьпаш лункарнехьа а луьйзуш, хала а, атта а ший а хьалаглертара.

Хлара шиь воьду хлусам гийла яра, хьоькхучу дарцана жимма бен кьаьсташ а яцара. Цу ханнийн гишлошна массо а маьлле буьйлуш, цийзарца ловзуш мох а бара, кху буьрсачу буьйсанна длатийначу жлаьлийн хезаш гловганаш а яцара. Цу гишлон жимчу туьнкалгехула, стигалах эн дагахь, хаддаза чехка ирхбуьйлу клур чехкачу мохо жимчу керта хьийзабора, хьеран берано хи санна, массо а маьлле кхуьссуш. Амма, цу гишлойн латта тетосуш дина ледара тхевнаш, стенна делахь а, луьрачу мохо чу-м ца кхуьссура.

Кулдевиччий, Мирзий халла веана кху жимчу керта кхечира. Тлаккха нелар тле ваханчу Мирзас, нел члаьгІна а карийна, нел а тухуш, мохь туьйхира:

– ХІей, хІусамда!..

Цхьа а вист ца хилира. Тлаккха а туьйхира:

– ХІей, хІусамда!..

Тлаккха, нел а йиллина, жима Залуба араелира.

– ХІей, мила ву?

– Тхо дара хІорш-м, тила а тилла, мац-шел а делла, схьадирзина, хІинца ахь чу ца дитча, йиш яц-кх тхан!

– Ой, дера дуьтур ду-кх, схьачудовла! – аьлла, жимчу Залубас ша чохьха а йолуш, ший а чувигира.

Кулдевич, Мирзий, когаш лаьтта а бетташ, чуволуш, нел тоьхчхьана дуьйна схьа а, кхераелла, дегІ дегош Іен Бано, цкъа цхьаь ала а йоьлла, сецира. Тлаккха Мирзас:

– Дика мел дерш! – олуш хезча. – Диканца дукха дехийла шу а! – аьлла, жимма са метта а деана, – Муьлш бу хІорш, ва Залуба? – аьлла, юха а йистхилира.

– ХІорш-м хьеший бу!

– Хьажахь, шелбелла баьхкина хир бу хьуна уьш. Же, Залуба, дика хьовзалахь! – аьлла, Бано, шен кочара суьлхьанаш схьа а даьхна, уьш хьийзо йолаелира.

– Дера, йоккха стаг, шел а, мац а делла ма даьхкина тхо дахка-м! – аьлла, Мирза, хьалха ша гІо а деш, Кулдевична тІера совнаха хІума дІа а яьккхина, тлаккха шена тІеранаш дІаяьхна воллушехь, Залубас товхана хьалхара гомашан кІорни кхечухьа яьккхира.

Кулдевич, Мирзий, товхина дехьий, сехьий лоха гІанташ а дехкина, шаьшшиннан шелонна лехна куьйгаш цІерга а хьийзош, охьахиира...

Цу товхана юххехьа нара тІерачу меттахь Іен Сибрех ваханчу Хонмурдан зуда Бано йоккха стаг яра, эттІа масийтта бос болчу кучаца, юкъ-юкъара дегІ а гуш. Цуьнан хебаршка ихинчу жимчу юьхьа тІера ши бІаьрг баьлла бара, цуьнан Іаьржачу доьхначу йовлакх юккъехула гун кІайн сир диллина месаш, чохь сайри тІехь лаьттачу жимчу лампо лучу кІезигчу серлонна, жимма бен ца къаьстара. Бано бІаьрзе йисарал совнаха, шен цІийнда Хонмурд Сибрех вахийтинчул тІаьхьа, жимма энаша а лаьцна, гуттар кІелйиснера, нара тІехь Іар бен, кхин гуьнахь а доцуш, цуьнца Залубин догъэшна а латтош.

Залуба Банос кхечухьа йина йоІ яра, шен чурьа доьзалш беллачул тІаьхьа, маре яханчохь шо кхаьчча, цІийнда а велла, шен хІусам йоьхча, кхин яха меттиг а ца хилла, ах шо хьалха дуьйна кху шен нанна Банона тІееана.

Цуьнан кІайчу аматахь йолчу горгачу юьхьа тІера даккхий Іаьржа бІаьргаш, Іай беттасан буьйсанна ло санна, даима догуш дара, цуьнан тоьлла безамехь долу дегІ а цунна болчу сингаттамашна чехка уьдучу деношца лелина доьдура, цуьнан лун бетан дуткъа ши балда дукха хенахь дуьйна схьа делха Іемина дара. Иштта елхар карадирзина йолу Залуба, шел а елхарна тІерачу Баноца кест-кестта йоьлхура, вовшашна тІеттІа а таьІий, голаш тІе куьйгаш а детташ, гІийла тийжарца, бІаьргех оьху мела хин тІадамаш дІадаха а ца ларош.

Шаьш къамеле девлча, Банос, халла кьурдаш а деш, дийцира шен хьешашна шайга цхьана буса шайна вовза а ца вевзаш волу цхьа ши стаг вар. Шаьш буьзна ма-бевлли, уьш шаьш ца довзуьйтуш, дІабахар, шайна некъана цхьа сискал а хьош. Тлаккха, садаьржачу заманчохь стражникаша, шайна го а бина, цкъа тІехула тоьпаш а тоьхна, обаргаш дІабехар. Цу меттехь Хонмурд араваьлча, и арахь саца а вина, чубаьхкина, цІийнах а хьаьвсина, цул тІаьхьа Хонмурд а эцна уьш дІабахар. Тлаккха, Хонмурд Сибрех вахийтича, шаьш хьажа стаг а воцуш, гІийла дисар а.

Мирзас наггахь дерг оърсийн маттахь Кулдевиче а дуьйцуш, Банос къамел деш, хьалхе дуьйна а шайн бинчу бартаца Кулдевич, Мирзий шаьшшиь ма-варра ца вов-зуьйтуш, ладобгӀуш Iара, тӀехьаьжча, халахетарца доьгӀу а эр долуш, шайн кху гийлачу зударех кӀезиг дог а лозуш, БаногӀар санна болу гийла, декъаза зударий Нохчийчохь шайна хийла гина дела.

Банос къамел дина яьлча, Кулдевич цхьаь-м ала вуьйлира, юха а цӀеххьана, шен буьрсалла цхьана минотана а йохо йиш йоцуш санна, сецира.

– Вайн карахь гӀуллакхаш дац уьш, – аьлла, Мирза а Iадийра.

Цул тӀаьхьа Банона хиира, шен хьешашна шайн кӀезиг гӀайгӀа юйла, тӀаккха хӀара, шен мела хин тӀадамаш оьгучу бӀаьргех кучан деха пхьош а хьаькхна, куьйга корта а лавцна, шайн гӀайгӀа шена ялхо хиира, шен юьхьа дуьхьал йовлакхан тӀам а уьйзуш.

Оцу заманчохь кхаьрга а хьобжуш, сискал ечу Залубе, шайн ерриг а гӀайгӀа карла а яьлла, цӀеххьана елхар иккхича, цуьнга дӀахьаьжначу Кулдевична, и серлонгахьа йирзина Iарна, ма-ярра цуьнан хаза юьхь гира, тӀаккха, и дуьххьара ма-гиннехь цуьнга бахана безам алсам а баьлла, цуьнга хьаьжначохь висира.

ЦӀеххьана дӀахьаьжначу Залубас, и шега хьарам дагахь хьежарх лавцна хӀумма а дага ца догӀуш, шен елхар эькхарна эхьхетта, цкъа тӀехьа йирзина, шен хих дуьзна бӀаьргаш коьртарчу сийначу йовлакхан тӀомаца цӀан а дина, юхайирзина, чехкка сискал йина а яьккхина, кхе йоьллира.

Цул тӀаьхьа, жимма хан яьлча, сискал схьа а яьккхина, хӀоаш а кхерзина, и кхача чубиллина текх товхана хьалха а хилийна, Залуба йистхилира:

– ТӀехилий, сискал кхаллийша, башха мерза яцахь а!

Мирзий, Кулдевиччий, меллаша шаьшшинан хоййлаш а эцна, текха тӀехилира. ТӀаккха Мирза, шен киснара талла лелош дисна къаьркъанан шиша схьа а даьккхи-на, тӀус баьккхина охьа а дуьллуш, Залубе вистхилира:

– Схьал, йоI, цхьа беса кад, хӀара цхьа шелонан молха мер дара охашимма!

Цул тӀаьхьа, Залубас кад а белла, хӀара шиь роьгӀана кад а уьйбуш, мала волавелира.

ХӀара шиь, къаьркъа мелла а ваьлла, дика вуза а вуьзна, кеп а хилла, вовшашка бӀаьргаш а телош, кӀелдӀахула Залубега а хьобжуш, чӀогӀа къамеле ваьллачу хенахь, цӀеххьана, шаьш шел-гӀел чӀогӀа даларна диц а делла, уьйтӀахь дитина шайн жӀаьлеш шелонна цӀийза хезира. ТӀаккха Кулдевича Мирзе Баноса хаттийтира, шайн жӀаьлеш чудохка меттиг хир яц техьа, аьлла.

– УьйтӀахь цхьа ханнийн божала-м ду тхан, чохь цхьа гомаш, ши бугӀа-кӀорни а йолуш, цхьана маьIле гӀодамаш доьттина лаьтташ, – аьлла, Мирзина жоп а делла, Банос Залубега йистхилира.

– Залуба! ДӀаялохьа, лампа а эций, мохе ца яйийта тӀе цхьа хӀума а лаций, кхарах цхьаь эций, гӀой божал чу доккахь кхеран и жӀаьлеш.

Шега и аьлча, Залуба шек а ца елира, и чӀогӀа реза яра шега дало хьошалла хьешашна дан, Iадатехь ша и дан декхарийлахь йолу дела.

Мирзас, Кулдевиче бӀаьрг а талош, Баноса юха а элира:

– Кху йоIаца тхойша а ца гӀахь вер вац, уьш пхи-ялх жӀаьла а ду, тӀе, цхьадерш харцахьара а ду!

– Со-х яций шуна гӀо далур долуш, шайна бакъахьа хеттарг де-кха, – аьлла, Банос ша совцийна суьлхьанаш хьийзо долира.

Залубин дага юха а хӀума ца деара. Иза, шегахь и гӀуллакх дан ницкъ хилар хаза а хеташ, лампа схьа эцна, тӀе кхаба а лавцна, меллаша хьешашна хьалха араелира.

Уыйтлахъ шийла ла дара. Цхъаннах а беш къинхетам боцчу лубрачу мохо, йилбазан мохо хыйзо чан санна, каде, кѣда, дайн ло а хыйзош, иштта йолчу кху буса хъеший, Залуба хъалха а яьккхина, жѣълеш а эцна, божал чу бевлира. Тѣаккха Мирза, Кулдевиче кѣлдѣхула бѣьрг а тѣийна, меллаша ара а ваьлла, кху божалан не! тѣе а теттина, ша арахъа сецира, не!арх букъ а тоьхна.

Йогучу товханан цѣран серло жимма тѣкхочехъ, товханан агѣнца йолчу нара тѣхъ, пенах а таьна, хыйзо суьлхъанаш юкъах а дуьсуш, набаран тар тесначу Банона гѣнахъ дуьхъал сурт хѣоттира: хъоькхучу дарцехула Кулдевичий, Мирзассий Залубега – хъо жеро яьлпачул тѣахъа ца яханчу моллина ядо веанера тхойша-м, бохуш, шина а агѣор цхъацца пхъарс а лаьцна, лекхачу орца тѣера чюдийна юьгуш, Залубас, яха ца туьгуш, мохъ а хъоькхуш, кхо мохъ мел хыйкхи, Мирзагѣара бат а лъоцуш, шайн болар чехка а дохуш. И сурт шена дуьхъалтесча, кхераелла, цѣлхъана самаиккхинчу Банос шена чохъ а, арахъ а орцанан мохъ ца хезча:

– Хъуна бу-кха хастам! – элира, корта хъала а кховдош. Цул тѣахъа, жимма паргѣат а хилла, ладоьгѣуш ѣачу Банона, цѣлхъана аьрро лерга зов деара. Тѣаккха кхунна хетара цхъаь шега лубьш санна: «Бано! Хъо стенна паргѣатъаьлла? Хѣунда лѣйна ахъ хъайн коьртера бала? Хъалагѣатта! Ладогѣа хъайна хуьлуш долчуьнга?».

Цул тѣахъа Бано кхераеллера, цуьнан кийра цѣ леттера, Залуба хъешашца яхийтина дохко а яьлла, хѣара царна тѣахъа яха дагахъ, хъалаайаяла юьйлира, тѣаккха жимма ла а доьгѣна, элира:

– Нагахъ цу арахъ цхъаь хиллехъ а, сан-х даций Залубина дан гѣо! Я и ган ши бѣьрг а! Сел декъазчу соьга кхин а вон ца деьча ца мега, сел гѣийлачу сан коьрте кхин керла бала ца хъаьвзича ца мега, гуттар а вон сох меттамотт а бина ѣан-х ца дезий! – Цу ойланца жимма паргѣато ша-шена а яьккхина, Бано суьлхъанаш хыйзо йолаелира.

Божли чохъ,цхъана куьйгахъ лампа а йолуш, вукху куьйгара кхаба гѣодмаш тѣе охъахѣоттош йоллучу Залубина Мирзас тѣететтина не! гира. Тѣаккха, кхераелла, дѣасахъаьжча, шена гена воцуш, маларх кеп а хилла, вела а къежаш лаьтташ Кулдевич а гина, араьккха дагахъ, не!арехъа хъаьдира. Амма не! чѣогѣа а карийна, не!арх тевжжинчохъ йисира. Залубас, мохъ а тухуш, дийхира арахула лаьттачу Мирзѣга:

– Ма хѣоттаехъа со юьхъаьржа! Яхъ яц хъоьгахъ! Дѣавалахъа кху не!арѣра! Араялийтахъа со!

Цу дешнашна Мирзин ши лерг кѣора дара, Мирзин дагахъ шен карара юьртан банк лаьттара.

Залуба мохъ хъекха яьлча, кхуьнца чохъ висинчу Кулдевича, шен буьрса юьхъ юса а йина, ас динарг хъан дохор дара, суна луург хѣунда ца лаьа массарна а, дагахъ, шен даккхий, чѣогѣа куьйгаш жимачу Залубина тѣкховдийра.

Залубас, бѣьргашка бода а беана, дог кѣадлуш, ша кхуссу ца кхуссу а ца хууш, шен карара лампа шена гена доцуш гѣодмаш чохъ ѣохкуш лаьттачу хъаьвди чу кхоьссира.

Цул тѣахъа дукха хан ялале, вела а воьлуш, ша-шега бѣьрг а тѣлош, божали чуьра араваьлпачу Кулдевича Мирзин пхъарс а ѣовдуш, элира:

– Ну, живо, Мирза! Скорей забири наших собак и дуй по той дороге, откуда мы пришли, я заберу наши вещи и догоню тебя! (Же, тохалол, Мирза! Чехка, вайн жѣълеш а эций, вайша веанчу новѣкъа дѣаволало, со, вайшиннан хѣуманаш а эцца, тѣахъа кхуьу хъуна!)

Тѣаккха, шен хумпѣарара тапча а яьккхина, чехка хѣусам чу а вахана, юха а набаран тар тесначу Банона коган тата ца хозуьйтуш, шайн тоьпаш, кетарш схъа а эцна, меллаша аравелира Кулдевич. Сихонца Мирзина тѣахъа а кхиьна, цу

буьрсачу буса, орца тѣра жима кѣотар дѣатосуш, шерачу араваьлча, боккхачу некъан лар а карийна, шаьшшиь вехачу юьрта дѣавахара, хьобкхучу луьрачу мохаца чѣогѣ хало хьобгуш.

Божли чохь тохара шен дог кѣадлуш Залубас хьаьвди чу кхобссинчу лампех бухарчу гѣодамех йоблла цѣе, самаяьлла дѣасаяржа йолаелира, чохь буькъа кѣур а хѣоттош. Залуба, жимма са метта деъна, чехка хьала а икхкина, араяла дагахь, неѣаре гѣоьртича, неѣ кѣевлина а карийна, йисира. И неѣ, арахьахула дечиг а гѣортош, Мирзас кѣевлинера, шаьш кѣайладовллалц Залубега орца ца даккхийта.

Яьлла цѣе сийна кѣур хьийзош йогучу божли чуьра ара ца ялаелча, Залуба, йобхна, хѣун леладо ца хууш, ша санна доьхна хьийзачу хьайбанийн коча тийсаяла юьйлира, цаьрга гѣо доьхуш санна. Амма, сийна цѣе Залубин дегѣах хьерча йолаелира.

– Тешам боцчу дуьненахь, орцах вала ваша воцчу дуьненахь, бинчу бохамна бекхам ца бечу дуьненахь ца яьхча а хѣумма а дац-кха, – аьлла, Залуба цѣарна тѣетан юьйлира. Амма оцу меттехь цѣеххьана шен нана дуьхьалтесира: йоккхачу юьртахь, маьждиган неѣарехь, нахе куьг а кховдийна, сагѣа доьхуш ѣаш, цхьаболчара хѣума а тосуш, цхьаберш пѣелгаш а хьежош, бийла а буьйлуш...

И шена духьалтесча: «Хѣан-хѣа! Со яла йиш яц, со хьуна тѣе ца тов, хѣай сийна цѣе!» – аьлла, хѣара орца даккха юьйлира.

– Бано!.. ва Бан!.. – оллушехь, буькъачу, сийначу кѣуьрах бага а юьзна, йист а ца хилалуш, йисира.

Цул тѣаьхьа Залуба шен маргѣал дегѣ цѣарах лардан, хебо юьйлира, амма луьрчу, озабезам боцчу цѣаро, дегѣ хебадар Залубега ца кхочуьйтуш, чехка хабийна, чуьрчу хьайбанашца цхьаьналлена юккѣе охьа-м диллира.

Оцу заманчохь, гѣийла йогучу цѣеран бен кхин серло йоцчу гѣийлачу хѣусам чохь, нара тѣехь ѣачу Банос, Залубагѣар чубахка хьебелча, мохь туьйхира:

– Залуба!.. Ва Залуба!.. – цхьа а вист ца хилира, тѣаккха кхераелла, – цхьаь доцуш ма дац хьо, – аьлла, шен гѣовлина юххехь лаьтта ѣаса куьг кховдийна схьа а эчна, нар тѣера охьа а йобссина, меллаша неѣ схьа а йиллина, арахьа мохь туьйхира:

«Залуба!..» – Банона, жобпан меттана, чѣогѣачу мохо юьхьа дуьхьал мела дарц туьйхира, кхуьнан кийра цѣе елира.

Кху бѣаьрзечу Банона шайн керта доьссина вон ца гора. Гобаьккхина догучу ханнийн божал тѣера цѣе луьрчу мохо, генна хьалайохуш, ловзайойла ца хаьара. Кхунна хаалора, ша неѣарехь латта ца юьтуш, буьрса хьийзо довха дарц.

Хѣара, цѣеххьана шена тѣе довхо дарц тоьхча, хьалха ѣаса а ѣуьттуш, маьхьарца, йовхо схьаэттачу агѣор йолаелира, шайна цхьа бохам хилла аьлла хеташ. Тѣаккха цѣеран мохо шен хебаршка ихина жима юьхь ягийча, билггал шайн керта цхьа вон доьссинийла хиьначу кхуо мохь туьйхира;

– Ва везан Дела! Хѣун гѣуда ду ахь тхox хьарчийнарг? Оха хѣун динера техьа хьуна, тхашка нийссачу нахана хьестадалар бен? Мел доккха хѣума ду тхо гѣийлачу зударшка хѣоьттина бала!

Божлех летта цѣе мохо божалний, хѣусамний юккѣехь лаьттачу гѣодамийн кхаа такхорах тесира. И цѣе чехка юьйлира екъачу хѣусам, Цул тѣаьхьа гѣийла хѣусам а, гобаьккхина цѣе летта, божалша кѣуьйсусш санна, яга йолаелира.

Цѣеххьана, кху цѣийнан докѣазаллина хьербаяьлча санна, луьрчу чехкачу мохо, кхераелла шен долу кѣезиг гѣора дѣа а даьлла, догучу божало човхийна юхайирзина Бано цѣаро дашийнчу лай тѣе бертал туьйхира. Тѣаккха Бано халла ирахѣоьттича,

йогучу хлусам тѣра хъаькхначу члогачу цѣран мохо хлара, ядийна, догуш лаьттаху божалах туьйхира.

Цул тѣаьхъа дукха хан ялале, йогучу цѣаро, цхъана заманчохъ цхъаь а хилла, цул тѣаьхъа декъаделла лелла ши цѣий, чим бина, цхъаьнаэдира кху вовшийн гергарчу гийлачу ненан, йолан.

Ишттаху луьрачу кху буса, цхъаннах а беш кѣинхетам боцчу мохо йогучу гишлош тѣра цѣе, ловзош стигала хъала а йохуш, тѣаккха массо а маьлѣе идаеш, лекха арц серла а бохуш, гийла гишлош ѣаьнан ехачу буса яьгна евлира.

Шолгѣачу дийнахъ юххерчу кѣотаршкара орца кхечира, бакъду, тѣаьхъа-м дара. Деанчу орцанна гийла гишлош лаьттинчохъ, цу гишлойх, дерриг а ѣарж а делла, маьл-маьлнехъ ѣохку цхъадолу дакъанашший, кертахула углуш лела Баногѣран кѣорза ши жѣаьлий бен, кхин хлумма а ца карийра.

Цул тѣаьхъа цу арцана гонах йолчу кѣотаршкара баккхий нах, и цѣе яларан бахъанех ца кхуьуш, бехха лийпира, кхечу кѣотаршкий, ярташкий, тхъамданашка а, молланашка а кехаташ а кхоьхъуьйтуш. Амма цхъа лар-м ца карайора.

И цѣе яьлпачул тѣаьхъа ши бутт баьлпачу заманчохъ цхъана дийнахъ садаьржачу хенахъ цу арца гонахарчу наха, кѣотаршкара кѣотаршка маьхъарий детташ, вовшашка хаам бира, тхъамданашций, молланашций баккхийчу нахе цу цѣе яьлпачу арца тѣе гулло аьлла.

Садаьржина а чехка делира, амма малх-м схъакхетаза бара. Диллина ѣуьллуш доккха ло а дара. Арца тѣра яьгначу гишлох дисина цхъадолу дакъанаш лайно дѣа-хъулдинера. Иштта кху арца тѣехъ къаьсташ гуш кхин хлумма а дацара, диллина ѣуьллу ло доцург.

Кху арца тѣра дѣахъаьжча, шерачу арахъ кѣайчу вертанах а хъаьрчина, цхъайолу ярташ а гора юткъа ирхъяханчу момсаршца, дикка хъаьжча, царах цхъайолчу ярташкара оьху кѣарраш а гуш. Сийна стигланаш меттах ца йовлуш, цхъана эшарехъ, дийнах дикка хан ялпалц лаьттира. Тѣаккха цѣехъана малх а гучубелира. Цунна диллина ѣуьллу ло а деладелира, сийначу стиглахъ маьл-маьлнехъ бамбин мархаш а неканца лела евлира.

Баккхий нах чехка гулбелира кху гѣехъа лекхачу арца тѣе, кхекхийн кетарех а хъирчина, бес-бесар холхазан, кхо чилик гергга лекха даккхий куйнаш а техкина.

Шаьш дерриге а схъагулделла девллачул тѣаьхъа, молла, тѣома кѣел жайна а доллуш, гѣехъа яьлпачу можах куьг а хъоькхуш, уллохъ ехачу мажошца кхоь тхъамда а волуш, гобаьккхина лаьттаху наха юккъехъ къамел дан волавелира, цу наха шайн ѣасанаш шайн-шайна хъалха лайла а ѣуьттуш, члогѣа ла а доьглуш.

Молла къамел дина ваьлча, хлара лаьтта баккхий нах, массо а, кар-кара оьцуш, цхъа реза боцчу тѣра цхъацца дийца болабелира. Тѣаккха молла, шена юххехъ лаьттаху тхъамданашца, куьг туьйсуш, дехха къамел а дина, шен пхъаьрса кѣелхъара жайна схъа а даржийна, цу тѣра хъехам бан хѣоьттира, халла велхаран кѣурдаш а деш. Моллин хъехам бахбелира. Гонах лаьттаху нехан кортош дикка охкаделира, цѣран бѣаьргех даккхийра хин тѣадамаш оьгура, моллас бечу хъехамах сов хъере хилла.

Ша хъехам бина ваьлча, молла, цкъа жимма лаьтта бѣаьра а хъаьжна, юха гонахарчу нахе бѣаьрг а тоьхна, вистхилира: «Хѣа-хѣан, нах!.. Шуна ма-хаъара, вай кхуза гулделла, кху арца тѣехъ цѣе яларан бахъана цхъана а кѣпара кара а ца дина, кху гѣуллакхан тѣаьхъара сацам бо вай. Делан пурбанца, жайнийн гѣоьнца кху гѣуллакхан сацам бийр бу вай. Уггар хъалха вай тѣша дезачу жайно дуьненахъ шайтѣанаш, жинаш ду бахарх. Жайнех цатешар пайхамар бакъ ца вар ду, и бакъ ца вар Дела вац бохург ду. Дала лардойла вай цу гѣуллакхех цатешарх, хѣинца цкъа доѣа дер вай».

Дегле зуз оьхуш лаьттаху наха шайн лаьржа куьйгаш айира, моллас куьйгаш леккха айира. Иштта дехха шайш дола дина довлуш, куьйгаш юьхьа тле а хьаькхна, моллас шен кьамел дладолийра: «Яьлладу цу цлеран сацам хлокху тайпана бо вай: Дела цхьаь хилар санна бакъ ду, цу Делан кху арца тлехь баьхначу Хонмурдгарах глуда доллуш хилар. Цу тайппана, бакъ ду кху арца тлехь бусалбан, керстан жинийн тлом хилла хилар а, и тлом болуш, цу жинаша вовшашна кхиссинчу алох, Дала и бахьана а лаьцна, кху цлийнах цле а латийна, шен глуда дла а эцна, керста жинаш эшийначу бусалба жинашна хлара арц белла хир бу. Цундела кху арцан цле туьллур ю вай «Цлеран арц». Тлаккха а Дала адамашкара длабаьккхинчу кху арца тле даха хаа дага ма догийла цхьана а бусалба адамна. Цул совнаха, кху арца тле яьлла дечиг-м муххале а ма хьайойла, ур-атталла кху арца улло а ма вогийла-кха цхьа а, хлара дуьне мел дозу. Тлаккха а, везчу Дала хинца веша-вешан цла даха кху арца тлера могаш-маьрша охьадуьссийтийла вай. Оццул кхерам болуш бу-кха хлара «Цлеран арц», и боьхна нах кху тлехь бахар бахьана долуш...»

Ладоьглуш лаьттаху кху массо а нехан беснаш овкьаран баса дирзина дара, кхерам члогла тасарна, зуз а деьна церан догмаш дегадора, деглахара чо а ирахлоьттинера, церан блаьргаш шуьйра кьаьрзинера. Хлорш, моллин кьамел чакхдаллалц латта ца баьхьаш, сов хьере хилла, боха а боьхна, шайш хлун леладо ца хууш, цу лекхачу арца тлера маьл-маьлехула чухьаьлхира, шайн догмаш кхерамах а дуьзна. Царна тлаьххье молла а ведира.

Кхо шо даьлладу тлаьхьа, тохара Хонмурд лацале мац а велла и волчу воьссинчу шина обарго, Хонмурд шайна кхалла хлума ялар бахьана долуш Сибрех вахитиний а хиьна, Кулдевич боху пурстоп вен глерташ, дикка кьахьийгира. Тлаккха цхьана дийнахь цу гуллакхан аьтто а баьлла, и Кулдевич вен а вийна, цунна тлера герз схьаоьцуш воллучу минотехь, мичара ели ца хууш, стража тле а кхьачна, хлара ши обарг чевнаш а еш, схьалецира. Дукха хан ялале, велла длаваллалц яккха хан а тоьхна, Сибрех а вахийтира.

Сибрехахь царна, когех болатан буржалш а дохкуш, ча тлехь могаш воцуш луьллуш Хонмурд а карийра, кху шиммо цуьнга хаййтира и ваьхна гишлош цуьнан дохнаца, цуьнан доьзалшца яьгнийла а, бусалбан, керстан жинаша цу арца тлехь тлом бечу заманчохь вовшашна кхиссинчу алох цле а летта, цу арцана «Цлеран арц» аьлла цле тиллиний а. Иштта и шега хаййтича, Хонмурде и ца ладелира, цуьнан сагатлуш дуткъделла дог иккхира, тлаккха цо гуттаренна а ши блаьрг а хьаббира.

* * *

Хийла хан а длаелира, «Цлеран арца» тле юькьа хьун а хлоьттира. И хьун сенъелла лаьттара, иза блаьстенан шийладу мохо гийла лестайора. Цу хьуьнан баьццарчу баххьаш тле а хевшина, хазчу эшарахь декачу олхазарийн бен цу хьуьнан генаш лара а, дуста а йиш яцара. Маьлхан нуьцкъала блаьрг цу хьуьнан когаш тле ца кхо-чура, цу когех хьакхадала а, уьш ган а акхачу эхханан бен йиш яцара, цхьана Мирзех длатилчхьана. Амма Мирза а цу арца тле-м муххале а ца воьдура, ша цхьанхьа воьдучу заманчохь шен цу «Цлеран арцах» блаьрг кхетча, ша цу арца тлехь Кулдевич, Залубий божал чохь дитча, Залубас, луьра не! а етташ, шийладу маьхьарца: «Ма хлоттаехьа со юьхьаьржа! Яхь яц хьан!» – аьлла, шега дехар дар дага а догий, вела а кьежий: «Хьох «Цлеран арц» а хили, сох банк а хили», – олий, шен гуллакхе дла-воьдура.

Хаттарш а, тледахкарш а

1. Муьлхачу хенахь хилла гуллакх ду Бадиевс шен повеста тлехь дуьйцург?
2. Хонмурд муьлхачу социальни тобанан векал ву?

3. Хлун нах бу Кулдевиччий, Мирзий?
4. Муха къуьйсу къинхъегамхоша шайн парглато, стенах гучудолу и?
5. Дийца, Банон, цуьнан йолан Залубин вастех лаций.
6. Муха дладерзадо молланаша Хонмурдан ценош дагар, Бано, Залуба ялар, стенна тле дуьгу цара и? Оцу сацамо церан муьлха амал гучуйоккху?
7. Муьлха идея члагийо яздархочо оцу повестаца?

БЕШТО

I

Яьлла лаьтташ бляьсте а яра. Стигал, дошан басахь тхов бина, кхозура. Юькьачу хьаннех а дуьзна лаьттачу дехачу, баьццарчу аьрцнаш клел кешнаш гора, гонахара керт нийсса ах охьа а кхетта. Цу кертара чарташ тлелата кечдинчу эскарх тера дара, цу чарташна нисса хьалха, сехьахьа, кертана сов гена доцуш, ах дахка а делла, лаьтташ цхьа дечган лоха чурт гора. Иза ширдаларна аглордаьллера. Цу чуртан ширачу борза тле бертал воьжна цхьа стаг луьллур.

Иза вара ерриге а эттла ал гловтал юьйхина, тлехула гатанан доьхка а дихкина, лекха лаьржа куй а коьртахь. И стаг луьллур белш а кхийсалуж. Цуьнан кхийсалучу белшех иза воьлхуш луьллу я иза иштта белш кхийсалуж висина ву ала хала дара. Шен корта хьала а кхуьйсуж, цо боху хезара:

– Баба!.. Бешто хьерваьлла!.. Хлумма а дац, баба, Бешто хьерваьлла! Ваьлча хлун ду Бешто хьер?.. Баьхча хлун ду наха, Бешто хьерваьлла?.. Бештона шен дагна, шен деглана хилларг шена хууш хилчахьана. Бахийта!.. Хлумма а зен ца хуьлу цхьанна а Бешто хьерваларх. И талхарх, цунна тляьхьавелха цхьа а вац... Амма, и хьерваьлча, хлара дуьне хлун ю ца хууш, и телхича, са дла а даьлла и висича, цунна атта-м дара. Тлаккха... и парглатвер вара...

Иза меллаша ирахлоьттира. Шен хих буьзна бляьргаш а цланбеш, цо элира:

– Баба! Кестта цхьаьнакхетар ду хьуна вай... Баба! Кестта цхьаьна хир ду хьуна вай, – аьлла, корта а оллийна, иза меллаша волавелира. Тлаккха цу кошана, сехьа, ворхл-бархл гулч гено баьццарчу басарца кечдина лаьттачу ширачу чуьрта тле а веана, цунах дай-й куьг а хьаькхна, цуьнан ах чу а бахана лаьттачу ширачу борза тле бертал а воьжна, иза велха волавелира. Дукха хан ялале ша воьжна луьллучохь цо элира:

– Бусана!.. Хлумма а дац хьуна, Бусана, хлоккху лаьржачу лаьттан кийрахь хьо ялларх. Хлумма а дац хьуна, Бусана, кху лаьттан букьа тлехь, Бешто санна, глайганан хлорда юккьехь хьо йисина ца хилчахьана. Бен ма хетахьа, Бусана! Хилахьа парглат, хьо парглатонан кийрахь хилча. Вай-м кестта цхьаьна хир дай. Вайн-м цкъа мацца кхетта а цхьаьна ца кхетча йиш яций...

Гора а хлуттуш, иза хьалаайвелча, цуьнан къаьрзина бляьргаш гучубевлира, уьш, мелачу хих а буьзна, кхохкабелла бара. Цуьнан къаьсташ хебаршка яханчу юьхьтлечу яьлпачу беснешна тлехула охьахьада меттиг а ца хилла, цунна ихина хи, мера улдлашха тачанаш а хлиттош, охьаихинера. Цуьнан юькьа еха яьлпачу лаьржачу можах ала мегар дара, иза ханна кхузткъе итт шо кхачна ву. Амма цуьнан жимачу, къоначу сибато цуьнан шовзткъа шо делахь, кхин доций-м хоуьйтура.

Иза, цу борза тлера баьццара буц дласа а хьокхуш, юха вистхилира:

– Нагахь Бешто телхина ваглахь а, хьуна хууш ду-кха, иза хлун хууш ладат бахьанехь телхина... Бештона хаьа-кха и, Бусана! Хьуна санна, хаьа-кх Бештона а, хьо мича бахьанина

хІаллакьхилла... Хаа, ца хууш делара... ма хезна делара... – аьлла, велхаран мохь а болуш
иза, юха а, цу ши-
рачу борза тІе юькьа, лекхаяьлпачу баьццарчу бецан
мара вахара.

Бешто мила ву, ас дуьйцу хьуна, ахь ладогІа, дешархо!

II

И дара нийсса пхийта шо хьалха.

Малх, шерачу арара жима юрт сарралц дешица а кхелина, хІинца сарахь цу юьртана гена йоцчу баьццарчу бархатан регІа тІехьа чубузуш лаьттара; цуьнан цІен дари санна гун го, богучу малхе даьккхина цІен ангали санна, лепара. Цо шен лепарца кху юьртан цхьа агІо цІийбинера.

Кху юьрта йистерчу жимочу тишачу бахаман да ткье пхиь шо кхаьчна Бешто, шен гІехьа расха дин уьйтІарчу гоьзанах тесна цІан а бина, шайн кетІахула, хьеран апарехула санна, хьаьдда охьадогІу татол а малийна, и дин шайн ханнийн божал чу бигина дІа а Іалашбина, шайн лоха мокхачу цІенойх аьтту агІорчу цІа чувахара. И цІа гІехьа доккха дара. Цу чохь, мокхачу цІенкьарчу истанга тІе мотт а биллина, цомгаш Іуьллуш Бештон нана Ракалат яра. Ракалатана шена а ца евзаш цхьа тамашийна цамгар яра цунна ерг. Цуьнан юьхь ирЪеллера; цуьнан бІаьргаш вуьшта болчел а бакхий хиллера; цуьнан бос ширделпачу ахьарал мокха бара.

Бештос, ша чуваьлча:

– Баба, муха ю хьо? – хаьттира.

– Иштта дІа ю-кх, Бешто, – аьлла, Ракалата шен шуьйрачу бетан декьа ши балда цІубдира. Бешто, меллаша товхана юххехь лаьтпачу кхийран боганаш тІе а веана, цхьа кхийран кад схьаэчна, цу чу шура а йоьттина, сискал схьаэчна, цунах жимма яьккхина, дуьйраш санна, отуш, шури чу а кагїина, Ракалатана юххе а вахана, чучча когаш бохкуш охьахиьна, вистхилира:

– Баба, хьан хІума кхоллу хан-м хилла хьуна, жимма кхоллий ахь? – аьлла.

ТІаккха Ракалата шена дуьхьало ца йича, цунна и яо волавелира.

Ша шура йиьна яьлча, Ракалат йистхилира:

– Бешто!

– ХІун бах ахь, баба?

– Бешто! Вайшиь кхин доьзалхо, кхин да воцуш, цхьа ши стаг а ду, цул совнаха, со
цамгаро лаьчна а ю.
Хьо стаг вац а, хьоьга, хьуна езда зуда йогІур яц а-м ца боху ас, делахь а наха, хьохІинца тІехьийзаш волу Бусана ша хьалдолчу нехан хиларе терра, хьоьга йогІур а яц, цо хьо ле а во бохуш, дуь йцу-кх соьга. Нагахь йогІур йолуш елахь, и ялаяй а, кхин ялаяй а, сан бІаьрг хьожуш боллушехьа, цхьа зуда ялаехьа. Хьан да дІаиккхичахьана, кхин дика суна дайна а дацара. ХІинца со ялале, хьуо вайн цІен тІе воьрзуш гайтахьа суна, – аьлпачу Ракалатан бІаьргех хи хьаьдира.

Охьа а таьІна, ладоьгІуш Іен Бешто, шен жимачу юьхьа тІера таьІна-ал ши бІаьрг горгбеш, жимма ойла а йина, вистхилира:

– Баба, ахь суна беж а ма билла, ахь, хьайн, со цхьаь бен, кхин доьзалхо цахиларе терра, хьайца эвхьазаваккхарна, со хьоьца эвхьаза ву. Наха, соьга Бусана йогІур яц, цо со лево бохуш, иза а дуьйцу хир ду. Сох нах а буьйлу хир бу, со лакха кхоссавелла
бохуш. Кхин

цхьаь-м ду хьуна, баба. Бусанина хІун пайда хуьлу, со леварх, со кхаа шарахь шена тІехьийзаварх? Баба, цо со шена веза а боху, и мелла делахь а, бакь а ду... Амма, хьуна а цунах хало

хиларна, баба, тахана ас цу глуплакхан цхъа йист-м йоккхур ю, – аьлла, Бешто, жим-ма кхечу тѣра лаьцна кѣамел деш, Ракалатан са а тедина, пенах доллучу кѣорзачу истанга тѣхула кхозу шен лаьржа кечийна гѣама схъа а эцна, суьйранна Бусанина хийисте ваха аравелира.

III

Кху юьртан тогӀи чухула догӀучу хин шина басахь наггахь лаьттаху цѣенойн туьнкалгашкахула ирхбуьйлуш кӀур а ца гора. КӀур бан-м бара ирхѣоьхуш, амма иза керташкахь йогучу кхаьллекх я товханех-м буьйлу ала мегар дара, яьлла лаьтташ бѣаьсте хиларна. Цу цѣеношна хьалхарчу акхтаргаш тѣхь а, дитташ тѣхь а суьйранна декачу олхазарийн гӀовгӀанаш яра хезаш. Кху хина пурх шина а агӀор тѣбогӀучу новкѣахула кегийчу наха хитӀа а кхуьйлуш, шайн дой суьйранна чудерзо чехкка цӀа кхуьйлура. Царех цхъаболу кегий нах, кегийчу берашка шайн дой цӀа а кхуьйлуьйтуш, хийистехь а соьцура. Уьш боцурш, кхин а дуккха а кегий нах кху хитӀа баьхкина бара, хӀинцца хитӀа оьхуш дуккха а мехкарий хиларна. Цу зудаберашца кегийчу наха, куьйгаш а туьйсуш, маьӀ-маьӀлекхь кѣамелаш а дора. Церан дешнашна дуьхьало ца еш, церан массо а даша дуьхьал там беш, зудабераш, чӀогӀа царех са а кѣералуш, гӀадѣоьхуш доьлура. Цу зудаберийн чамеш кӀудалекх детталуш, цѣестан гӀовгӀанаш а яра хезаш. Кху юьрта юккѣехула чехкх а буьйлуш, хина дехьий-сехьий оьхучу кегийчу наха, цу зудаберашна тѣкхаьчча, шайн дой тѣтуьйсуш еттачу шод-мийн татанаша хин йист наг-наггахь екайора. Цу хьешийн дешнашна а зудабераша дуьхьало ца йора. Царех цхъамма: «Йол, йолахьа соьга маре» аьлча, йола, шена иза дуьхьара гуш воллушехьа: «Дѣра йогӀур ю-кх со-м», – олура. И зудабераш, шайн кѣамелаш ца хадеш, меллаша хих кӀудалш а юзий, юхадакха чехкка цӀа оьхура. Уьш цӀа а ихина, шаьш бисича, кегийчу нахах наггахь волчо олура: «Дала хӀун боху-м ца хаьа, бакъду, и жима кӀорни нахе далийта безам-м бац сан», кхечо олура: «Вешан дагахь долу зудабераш вайна кхачо бен, вай цу Дала кхоьल्लीна а дац, шек ма довлалаш, кӀентий». Иштта шайн жималлекх сакѣералуш болу и кегий нах, цу дешнех синкѣерам болий, гӀадѣоьхуш, куьйгаш вовшах а детташ, буьйлура.

Зудабераша хий оьцучохь хина тиллинчу жимачу тӀайна гена доцуш хий тѣ дерзийна лаьтташ, кӀайн кир а тоьхна, гобаьккхина йина чӀогӀа аннийн керт а йолуш, цхъа дика цѣенош дара, кертахь лаьттаху кӀа оручу машинан ирхъяхана лаьржа еха топ а гуш.

ХитӀара мехкарий а, кегий нах а шайн-шайн цӀа бирзинчул тӀаьхьа цу бахаман диллина лаьттаху жимачу ринжехула, кӀайн духар а дуьйхина, Бусана араелира. Цуьнан пхъаьрсах тесна цѣестан кӀудал яра, аьтту буйнахь цѣестан чами а болуш. Бусанас, ша ринжах ара ма-елли, шен горгачу юьхьа тѣра лаьржа ши бѣаьрг дӀасахьажийра. Цу бѣаьргех вуно атта хуур дара, цо шен цхъа безам лѣохийла. Бусанин цѣехьана бѣаьрг кхийтира юкѣ хецна лаьржа гӀовтал а юьйхина, карахь гѣама а йолуш вогӀучу Бештох. Бешто шена гучуваьлчахьана, хӀара дукхавезачу цуьнан цкѣацкѣа елалой, кегий цергаш гучуйовлура, тӀаккха, цѣехьана, шена хилла цатам дагабогӀий делахь а, цуьнан юьхь, цкѣа а ца елаелча санна, елаяла хаьане а ца хууш санна, кхоьлара. Бусана, корта а оллийна, меллаша йогӀура хитӀа. Иза, экхан дилхахь а йолуш, дегӀана лекхо стаг яра, ханна берхӀитта шо хир долуш. Цуьнан сибатах а иза эсала, догцѣена стаг юй хаарал совнаха, цунна цхъа цатам хиллий хуур дара. Цуьнан когарчу баьццарчу кӀархаш тѣхула юьйхина ши пошмакх, цо, лергех кхозу дашо хьалкханаш гойтуш, тѣхьа дихкинчу бекист-кисин йовлакхца цӀоьлла кѣуьйсуш санна яра. Цуьнан когара кӀайн ши пазат, цуьнан еха коч санна, кӀайн а яцара. Ойла еш, еана, ша хийисте кхаьчча, Бусана, шен кӀудал охьа а хӀоттош, шена тѣкхача воллучу Бештога хьаьжира. Кхунна шена болу цатам

цлеххана бицбелира, хлинцалц а шена ма-хеттара, хинца а Бешто вогуш члогла хазаетарна. Хлара елакъяжарна, цуьнан цлечу беснеш тле кегийра клаьгнаш хлиттинера.

Бешто, тлехь чоий, гловталлий цхьаьна долуш вацахь а, куц долуш стаг вара, муьлххачу а йолана везачу кепара дег а долуш, массаьрца а велавелла а волуш, зудаберашна дийцича там хуьлу хабар шеца члогла а долуш. Къаьсттина хлара зудаберашна везаран бахьана хлара нахаца тлехьере члогла йолуш хиларрий, хлоранна там бан хууш хиларрий, лаца йогучохь члогла яхь лоцуш хиларрий дара.

Бештос, ша Бусанина тлехьаьчча, вела а къежаш, цхьа куьг хаьн тле а хоттош, элира:

– Суьйре дика хьуьлда хьан, Бусана.

– Далла воьзийла хьо а, – аьлла, Бусана, шен сибатца шена и везар хоуьйтуш, длахлоьттира.

– Бусана! – аьлла, Бешто юха а вистхилира.

– Хлун бах ахь? – аьлла, Бусана, йолчу тле а, елаелира.

– Ас хьайга аьллачуьнан ойла йиний ахь?

– Стенна бах ахь, ва Бешто? – аьлла, Бусанас шен деха охьадеана лаьржа гиччо лергал тлехьа тесча, Бешто: «Давала-кх хьо дуьненан!» – олуш, шен карахь ловзо Гама жаглана тле а язъеш, оьглаз а вахна, длахлоьттира.

– Хьуна хлун хилла? Ахь хлун до? Хьо тахана ма оьглазе ву? – аьлла, Бусана леррина Бештога хьаьжира.

– Суна бахий ахь? – олуш, Бештос, шен тле чо а балаза лаьржачу аматахь йолчу юхь тле дайн куьг а хьаькхна, къамел дладолийра:

– Ахь цадинарг суна хилла хлумма а дац... Бусана! Тахана сан хьо йолчу вар хлокху кхаа шарахь айса хьоьга лебинчу меттан муьлххачу а цхьана аглор йист яккха дагахь ду-кх... Бусана! Дагадогий хьуна, дуьххьара вайшиь вовшийн гича: «Со кьен стаг а ву, вайшиннан гуллакх вовшашца дика а доглуьр дац, наггахь соьга са а кьерий, ладлехьа», – ас хьайга аьлча: «Суна хьан даьхни хьашт дац, сайна дукхавезавелла хьо сайна хилчахьана», айхьа соьга аьлла? Ахь и аьллашехьа, сайн ницкъ хууш, со юхаййзавелча а: «Тлехьийзачуьра сеца ма сеца, со, мацца еана а, хьоьга йоглуш ю», ала бохуш, тахханалц айхьа суна тле зударш лехкар дицделлий хьуна? Ахь сайга: «Едда йола ца олуш, сан дега ехийтахьа со», аьлча, ас молланаш, хьаьжой вовшах а тоьхна, шена тле уьш бахийтитича, хьан дас, со кьен стаг хиларна, хьо соьга цаялар хаьий хьуна, Бусана? – аьлла, Бешто вистхилча, хьалхе дуьйна а тайп-тайпана хийцалуш лаьттачу Бусанин бос дикка байра. Бештос шен къамел юха а дладолийра:

– Бусана! Хьо члогла езарна, сайн кьечу цлен тлехь дечу гуллакхах а ваьлла, дийнахь деш а доцуш, буьйсанна наб а йоцуш, корта хьере а хилла, кегийчу нахаца йолчу уьйрах а хаьдда лела-кх со. Ахь айхьа хьо дукха сайна хьашт хилийтарна, дийнахь сарралц тхешан бешарчу стоьмийн дитташ клел а вуьжий, хилла кхозучу стоьмашка, хлоранге а бохург санна, сайн кийра хьо езар бахьана долуш гульелла глайгла ялхайо-кх ас... Тлаккха суьйранна, хинца санна, хьо йолчу вогий, хьуна а воьлхий, буьйсанан заманчохь стиглахь лепаш кхозучу седарчашка, хлоранге а бохург санна, сайн хьоьгахь болу безам буьйцу-кх ас, хьоьга сайн глайгла ялхаяр доьхуш. Бакъ ма ду, Бусана, куьг мел говза хиларх, кьолам мел шера хиларх, суна хьо дукхаетар цхьаьнгге а язлург цахилар. Хьо езар алсамдуьйлуш, сан дагахь хьерчаш лаьтта элпаш йоккхачу юьртахь дуьстинчу кехат тле мел говзачу стага йозанца вовшахтийсарх, тетарлур ма дацара. Яраббий, хлай сан жима Бусана, оццул члогла суна хьо езаш хилча, ма вехьа со хлаллак! Хлокху кхаа шарахь сан наха

вийцар тоур дара-кх. Со вайн юрта юккѣхула волавелча, маы-маылехъ пхьоханаш а йина лаятта нах «вайн кант лакхо-м кхосавелла» бохуш, сох бийлар тоур дара-кх! Бусана!.. Дехъ ас бохург, ерзаехъ айхъ сан дагна йина чов! Лояраша шайш а йина-х ца ерзайой дархочун чов? Цара-х, шайн хлума а бехк боцушехъ, бо дархочух кинхетам... Бусана! Хъо йоцург кин яц-кх сан дагна чевнаш йинарг. Бусана, хъо йоцург, кин лор вац-кх сан чевнаш ерзо. Шайн бехк болуш санна, бехкала боьхий хъавзачу лоярашка ла а догий, бехъа сох кинхетам!.. Доглахъа соьга жимма ла! – аьлла, цкъа соцунга а хилла, дласахъаьжна Бешто, гелъелла, корта а оллийна, члога ладоглуш лаяттачу Бусане а хъаьжна, шена хилла ницкъ ца лайна делахъ а, оглаз а вахана, юха а вистхилира:

– Хъо соьга йогур йолуш елахъ, тховса-кхана соьга едда маре ян хан йилла еза ахъ. И ахъ ца дахъ, кхидла хъуна тлехийза ца лаа суна, хлунда, сайна хъо дукхаезарх вайшиннах цхъанна цхъа бохам бер бу сайна моттадаларна... Бусана! Тохара юхъанца, ойла йиний ахъ аьлла, ас хъоьга хаяттинарг и хан йилларан гуллакх дара. Ас хъуна ойла ян делла кхо де дла а даьлла, хинца ахъ суна тлаьхъара жоп дала а деза-кха, – аьлла, Бешто сецира. Бусана, бяьргех оьху хин тладамаш коьртарчу цечу йовлакхан томаца дла а дохуш, йистхилира:

– Бешто, суна хъо мел веза, ас ца дийцича а, хъуна хаа-кх. Бакъ ду-кх, хьох яьлча, суна кху дуьненах чам кхетарг цахилар: ма сихлохъа, Бешто, ма яккххъа со хъайх, тахана тлаьхъара жоп а дехий! Дехъа жимма собар! – аьлла, Бусана, шен елхар Бештога ца хайита герташ, халла кьурдаш дан юьйлира. Бешто юха а вистхилира:

– Бусана, нах сайх белар со кхидла лалур долуш вац... со кхидла нахе сайна тле пелгаш хъежадойтуш ийр вац. Хъайна луьург дан хъан карахъ ду-кх хлара, реза вацахъ а, ахъ динчунна реза ву со, хъайна луьург де-кх...

Жимачу кийрахъ ша луьллучу Бусанина бяьргех оьху хи чехка эга доладелира. Иза, сихдинна и хиш дла а дохуш, дакхий кьурдаш а деш, меллаша йистхилира:

– Бешто, хлокху дуьненахъ уггар боккха бала боьссинчу коьртехъ долу хъал сан коьрте догийла, харцдерг ас хъоьга дуьйцур делахъ... Сайна хъо члога везарна цхъана дикане сатуьйсуш, хинцалц хъоьга дла ца хо-уьйтуш, ладийнера со... Бешто, вайшинна юккѣе члога вон доьлла-кх, – аьллачу Бусанас корта оллийра.

– Хлун ду иза? Хлун ду вайшинна юкьадолаза дисина, суна ца хууш а?.. Дийцал, Бусана, и хлун ду?

– Со-м хъастагла ахъ аьлча а, хинца а, и гуллакх бахъанехъ ларий лад, хъуна хан ца юьллуш... Со-м хъоьга ян ца лууший, хъо ца везашший ца ларий.

– Хлун ду и? Схъадийцахъа.

– Ахъ суна и хъайх лачкъадарна бехк а ма билла, хинцца цхъа клира хъалха ас тхешан нене, хъоьга яхийта со, аьлла, шайга алийтича, сан вежарша дуьнаш биъна-кха, яхча мегар а дац, йохуьйтур а яц шайш аьлла. – Бусана, ша и дийцича, цхъана хенналц елхаран кьурдашка яхана, йист а ца хилалуш, ийра.

Тлаккха Бештос:

– Схъадийцахъа, сеца а ца деш, – аьлча, Бусанас шен кьамел юха а дладолийра:

– Хинца со хъоьга маре еача, тхан да а тлехъ, уьш массо а, схъахетарехъ, со ерал хъалха хлума дийр доцуш

бу-кха, хьо везарна, хьоьга ян а лаьара, тхешан нехан дош кхочушда а лаьара... Суна-м ца хаьа, Бешто, хинца айса хлун дийр ду а, я айса хлун дан деза а.

– Дика ду... хинца хьайн наха хьо соьга ца йоуьйтий хууш ю-кх хьо... Цул совнаха, ахь суна масийттазза, соьга йоглур ю, аьлла, дош ду-кх делла. Тховса я кхана сара соьга ян хан юьллий ахь?

– Иштта ма алахьа, – аьлла, Бусана, цкъа соцунгла а хилла, юха а йистхилира.

– Бешто, хинцца ма алахьа, хьуна хьайна а гуш ду-кх хлара глуплакх, ахь цхьажимма собар дахьара, цхьана бахьаница вайшинна цхьа аьтто бала мегар-кх, тохахьа жимма са, – аьлла, шен шуьйра накха чуозош доккха са а доккхуш, Бусанас къамел хадийча, цо и долийчахьана а макхвелла лаьттачу Бештос, боккха къурд а беш, элира:

– Бусана! Хьан наха хьо соьга шайн бертахь ца яий-та члагло йина. Бакъ ду-кх, Бусана, хьуна хлун ду а ца хууш, тховса-кхана бохург санна цара хьо, хьуна хетаре ца хьуйсуш, шайна хеттачу цхьанхьа маре лург хилар, хьайна со веза а везахь, хьашт а делахь, суна хан йилла-лахьа, Бусана.

– Ма алахьа!

– Кхидла дан а дац хьуна, юьллу ахь, ца юьллу ахь?

– Ма алахьа!.. Собар дехьа!..

– Делахь хлета... цхьаьна лен глертачу вайшиннан безамна юкъадоьлларг хьан наха члагло яран бахьана а хир ду хила-м, амма и члагло яран бахьана шун хьоле сан къен бахам цакхачаррий, сан лаьржа куьйгаш механа говза цахиларрий-м ду хьуна... Хлумма а дац, Бусана, сан-м хьуна билла бехк бац. Бакъду, суна хьо езарххий, хьуна со везарххий, со кхидла-м ца левойту ас, – аьлла, лаьтта хьаьжначу Бештос, шен когашна юххе йуьллу чамхалг схьа а эцна: «Тлаьххьара а цкъа хьажа со хьоьга», – аьлча санна, Бусане а хьаьжна: «Ма! Ма! Бешто!..», – цо боххушехь, хадош юккъехула шиь а деш, элира:

– Кху тайпана хаьдда, кхин хоттадала йиш йоцуш, тахана дуьйна дладели-кх вайшиннан глуплакх, – аьлла, шен карара ши дакъа хилла чамхалг охьа а тесна, Бешто, шен ненан докъа таьхьа хлоьттинчу клантачуха корта а оллийна, дяволавелира.

– Бешто! Ва Бешто! Ца даьлла хьуна вайшиннан глуплакх дла! Юхаверзахьа! Хезий хьуна, Бешто? – аьлла, лен яьлла Бусана, нахана хазарна ца кхийринехьара, шийлачу маьхьарца тлаьхьа екар яра. Бусана, нехан аларх ца кхийринехь, Бештона тлаьхьа хьодур яра. Иза хьанна а хуур дара цуьнан кхохкаяларх а, цуьнан эгочу дегла а. Цунна Бешто везий хуур дара, цуьнан даг тле куьг а диллина, ладоьгча, цу ладегла хлоьттинчунна карор дара цуьнан жима дог, куьйрано лаьцча, деттало олхазар санна, деттадаларца цуьнан шуьйрачу некхах леташ. Цуьнан керлачу цийна Бештон цийх эн лаьий хуур дара, дала меттиг доцуш, цуьнан деглан пхенашкахула юткъа тулгле етташ, хьийза цуьнан керла ций гича.

Бусана ехха лаьттира Бештона тлаьхьа хьоьжуш. Цуьнан блаьргех оьху даккхийра, мела хин тладамаш цуьнан горгачу беснеш тлехула керчаш охьаоьгура. Бешто, кхин юха хьаьжна кхуьнан дог дика ца деш, къайлавелира.

Бусана, шен хих буьзна блаьргаш, цкъа члогла хьаббина, хи охьа а даьккхина, меллаша охьакхевдина, хийистехь жагла тлехь ши дакъа хилла йуьллу чамхалг схьаэцна, шен деллачу беран бедаре хьоьжу нана санна, цкъа леррина еха цуьнга а

хъаьжна: «Иштта-м хирг хир дац. ХІан-хІа, тхойшиъ иштта къаста-м йиш яц», – аьлла, меллаша и чамхалг охъа а хецна, ца догІучу дагца, набарна санна, ойланашна хъегІаш, меллаша, шен кІудал хих а юьзна, белш тІе а яьккхина, дайчу боларца дІаяхара.

IV

Бусанин да Хизар, наха къонаха ву а олуш, нахана юккъехъ дош а лелаш, къаьсттина чІогІа уьйр совдегаршца а йолуш, ша дика таро а йолуш, къена стаг вара, ханна 60 шо хир долуш. Иза лохачу дегІахъ вара, газанан маж а йолуш. И жима кІайн маж цо наггахъ бен ца лоргура, тІеяларна иза башха чехка йоцу дела. Хизарна вуно шера хъара, наха шена къонаха ву олий. Иза даима шен цІе яккхар нахалахъ даржар алсамдалар лууш а вара, цуьнан ойла чІогІа еш а вара. Наха шена «дика къонаха-ву», «дика стаг ву» аьлча, Хизар хъанна а шен ницкъ кхочу гІуллакх деш а, диьр долуш а вара, кисанна зен доцуш иза хилчахъана. Хизарна наха къонаха ву алар хІара массо а адамал майра волушший, къечу стагах кхо къинхетам бешший, хІара бІаьрмециг воцушший дацара. И дара, хІара шен дош кхочушдеш хиларний, нохчийн Іадат кхо чІогІа леладарний, дин кхуо дика леладарний.

Хизарна хъал а дезара, наханачул а дукха аьлла, делахъ а, кхуьнан кІорггера механ говзалла яцара, говзалла яцахъ а, Хизаран кІа ору машен яра хІор шарахъ даа а, дохка а кІа а доккхуш, цул совнаха, кхуьнан уй доху чарх а яра, шиъ хьер а яра. Хизара, шений дайна, хІумма а вон воллуш а вацара. Иза, ша къена велахъ а, вижина ца Іуьллур, кертахъ дан хІума доцуш ша висча, хьера а воьдий, хьархочуьнца цхъаццанхъа Іитталуш воллур. Дан хІума доцуш ша висча, кхуьнан сагатлора.

Мичча хена а арахъ бан Іаьржа болх-м бара кхунна, делахъ а кхуо и бан-м ца бора. Цу балхах кхуьнан тоххара дог даьллера. Кхо арара болх ца бен хІинца итт шо кхаьчнера. Кхо хІинца а арахъ ялта ден-м доьра – бархІ уьрда тІе хъаьжкІаш а, итт урд кІа а, амма и ялта кхуо, белхи бой я мехах чу дерзадойтура. Итт шо хъалха Хизара арара болх гІеххъа беш вара, и болх бан шен гІирс кезиггий, ледарий хиларна. Кхуьнан, цхъа ирс хилира, хІинца а кху юьртахъ наха ма-аллара, хІара йоІ хаза кхуьуш хиларна. Кхуо Бусане нисса хаза хъалакхиъна шен ши йоІ таронаш йолчу нахе маре яхийтира. Цу наха кхуьнан ши йоІ, кхунна хъеста а луш, йига а йигира, и шиъ юьртахъ гІараяьлла хаза хиларна. Ша уьш маре луш, Хизарас цаьрга, шуна лаьий, ца лаьий аьлла, хеттарш ца дира, уьш а, шайн дас аьлларг ца дича, девр дац шаьш аьлла, Хизарна, чІогІа са а туьйсуш, лопхуш карийнчу маре бахара, шаьш реза цахиларна тийжарца белха а боьлхуш. И ши йоІ маре яхча, Хизарна дуккха а ахчанца там беара. Цу томех кхуьнан бахам дикка айбабелира. ТІаккха дуьйна Хизар, шайн захалца чІогІа уьйр а тесна, меха велира, цул тІаьхъа дукха хан ялале кхо кІа ору машен ийцира, цо а дика пайда шена тІебеъча, уй доху чарх йиллира, цу чархо а кхунна дикка тІе хІума еара, тІаккха дукха хан ялале хьер а йиллира кхуо. Мухха а, Хизаран бахам хІетахъ дуьйна тІаьхъ-тІаьхьарчу дийнахъ айалуш, стамлуш, толуш схьабогІура.

ХІинца шен карахъ йолчу Бусанех а чІогІа воккхавеш вара Хизар, иза а цхъана совдегаре дІанисийир ю та бохуш. Цунна Бусана вукху шина йоІал а чІогІа хаза хетара. ХІара хІумма а шек вацара, важа ши йоІ бахъанехъ шен гергарло тасаделлачу совдегарел Бусана юьгу ерг шозза а таро йолуш хир вац аьлла. Хизарна, чу-ара волуш а, маьждиге воьдуш а Бусанех шен бІаьрг ма-кхийтти, сурт хІуттура совдегарш болчу баккхийчу а, кегийчу а наха детин, дешин ахчанах дуьззина тІоьрмигаш шега кхийдош: «ХІан, хІара деши ду хьуна! ХІан, хІара дети ду хьуна! Рема езий?.. – Рема ю хьуна! Жа дезий? – Жа ду хьуна! Терзана тІе яккха

хъайн Бусана, цо ма-уззу детий, деший, даьхний ду хъуна! Хъуна дезарг кху дуьненахь хъан ду-кх! Схъалохъа Бусака, дӀаэцахъа дети! ДӀаэцахъа деши! Хьо а, хъан керт а оха детица кхолур ю, Бусана оха дешица кхолур ю», – бохуш.

И сурт шена дуьхьалтесча, Хизар, шега ца ягӀахь а, йовхарш а йой, хазахетарца дагах гилгаш а дуьйлуш, ша гуттар а ма-диллара, тӀехъа ши куьг а дуьллий, шен гӀуллакхе дӀавовьдура.

Бусана хитӀара чуйогӀуш, Хизар шайн доккхачу сирлачу цӀа чохь ламаз оьцуш воллур, нара йисте а хиина, шен дуткъийчу пхъаьрсийн гоьлел лакха доккхуш, лаьржачу гӀовталан ши пхьош хъала а карчийна пхъаьрсаш дилина а ваьлла, ангали санна лепачу шен баьшначу коьртан хъаьж тӀе хи хьокхуш воллучу Хизаран, пхъаьрсах кӀудал а тесна, чуяьллачу Бусанех бӀаьрг кхийтира. ТӀаккха кхунна цӀеххъана дуьхьалтесица кӀайчу куьйгашца шега детин, дешин ахчанах дуьззина тӀоьрмигаш кхийдош. И шена дуьхьалтесча, кхунна ша хъаьж тӀе хи хьокхуш доьшуш дерг дицделира, хӀокхо, – оллохӀум... оллохӀум шалари... оллохӀум шалари... оллохӀумма хьаррим шалре! – бохуш, юх-юха доьшуш иза вуно хала дийшира. Хизарана Бусана бахъанехь шен хъал алсамдалар лаахь а, Бусанина башха вон маре нислойла а ца лаьара, аьлча а, цунна къена я чолакх стаг нислойла ца лаьара, цо кест-кеста олура: «Хъал долуш а волуш, Бусанина гӀеххъа жима а волуш, цхъа стаг нислахъара, сан гӀуллакх вон хир дацара... Амма бакъдерг аьлча, хъал алсам а долуш, динна дика волуш стаг нислахь, и къена варий, чолакх варий аьлла ца лаш, ас Бусана дӀа-м лур ю... ХӀунда, дуьненахь Бусанина хъега дика а хир долу дела, къемат-дийнахь и декъала а хир йолу дела».

Бусана, неӀара юххехь моӀлара лаьттачу кӀудалшна юххе шегара кӀудал охъа а хӀоттийна, тховх кхозу баьццара лампа а латийна, шайн ото чу яхара. Ото чохь лаьржо яра, куьйгаш хьоккхуш кора тӀе а яхана, Бусанас лампа латийра. Кху чохь цӀеххъана серлаелира, сен сурт тӀехь а долуш пенах боллучу куза тӀехула кхозу кхелина туррий, кхелина нохчийн тапчий, кхелина шаьлтий лепа йолаелира. Оцу заманчохь кхарна гена доцчу жамӀатан маьждигехь маьркӀажна молла а кхайкхира: «ОллохӀу акбар!.. ОллохӀу акбар!.. ОллохӀу акбар!.. ОллохӀу акбар...», – аьлла. Логера веттанаш дӀадохка ца ларош, Хизар шен къеначу боларца маьждиге хъаьдира. Арахь маьӀ-маьӀехула чехкачу боларшца ламазе оьхуш гуш, Хизар санна а, цул къена а, кхин а баккхий а нах бара.

Бусанин Вахьид, Хьасан боху шала вина ши ваша шайн хьераш тӀе вахана цӀахь вацара. И шиь цӀахь волуш, Бусанас цкъа а шен пондар ца озабора, цу шиннах бехк хеташ. Тахана, и шиь цӀахь а воцуш, Хизар маьждиге а вахана, ша паргӀато хетта, Бусана, шайн ото чохь цкъа нара тӀе бертал а йоьжна, Бештон, шен хиллачу къамелан ойла а йина, кора тӀехь лаьтта кехатан пондар схъа а эцна, и лакха йолаелира. Цо локхург гӀийла йиш яра. Цо локху йиш Бештона локхура:

Хьо гӀийла вацара суна гергахь,
Хьо везар алсам соьца ду,
Хъашт дацара суна сайн нехан кхел.
ХӀун де аса, Бешто?
Догдоехна йиси.
Хьо бен ма вацара сан дог лаха,
Хьо бен ма вацара сан чарх лехо,
Сайн наха бина барт хъашт дацара суна.
Елла яла со, хӀун де ас, Бешто?
Хьо къен ву бохуш, бӀаьргаш хъуна кьерзадо,
Совдегар вац, бохуш, хьо юьстах тотту;
Сан гӀийлачу дагана совдегар хьо вара.
Сан мерзачу синна дерриг деши хьо дара.

Хьох яьлла со йисахь, лаьтта кийра глойла,
Хьох къаьстина со йисахь, марчош юкъа юьллийла.

Бусанас ехха лийкхира и йиш, цо, пондар охьа а биллина, шен хих дуьзна бляьргаш а цандина, нара тле бертал а йобжна, юха а ойла йира, тлаккха охьа а хиьна, ша-шега элира: «Хун хуьлур теша сан дена а, вежаршна а со Бештога маре яхийтича? Бешто, кьен хилар бен, стаг воцуш а ма вацара, къола деш а ма вацара, кехатах ловзуш а, молуш а ма вацара. Гиллакх а цуьнца члогла ма дара, нахаца тлеклере а цуьнан члогла ма яра. Тле, нах а безаш, члогла догцлена стаг а и ма вара... Ма суна хьашт дацар-кха цуьнан доцу даьхний, хьаллий, и ша сайна хилчахьана. Болх цуьнга балуш бу, соьга а иза балур бара, тхьашшинна хаза болх а беш, деха долу тхойшиь хунда ца кхоьтуьйту техьа кхара вовшех?», – Бусанина шаьш итт шо хьалха хьегна хало ца йицъеллера. Кхунна вуно шера хаьара, шайн да хьалдолуш шен ши йиша бахьанехь хиллийла, кхунна кест-кеста дуьхьалтосура – кхо бутт юкъа ца булуйтуш, шен ши йиша Хизарас маре луш, и шиь, ша жима йоллушехь, шена тле а етталуш тийжарца елхар. И сурт шена дуьхьалтесча, Бусана кхералора, кхуо, наггахь ша-шега олура: «Со а, и шиь санна, юккур ю-кх сан дас». И дешнаш Бусанин даго хьохуш дара. Хинца, ша Бештога маре лур яц аьлла, шен вежарша дуйнаш биъчахьана, Бусана гуттар а члогла тешна яра, и дуйнаш цара шен ден а бертахь баарна, шен дас ша а цхьана совдегарна йохка мега аьлла. Хара цу гиллакхан ойла члогла еш яра, масийтта зудчух дагаяьллера, Бештога хун дича яхалур яра техьа ша, шайн нах бертахь а болуш аьлла. Дукхахболчу зударша кхунна жон делира: «Хьайн наха аьлларг ахьа да дича, яла а, йола а меттиг хир бац хьан», – аьлла. Цхьаболчара элира кхуьнга: «Маре маре дац, шена везачу стагца дацахь. Хьо ехь а, хьайна а везаш, хьо а езаш волчу стаге маре гло хьо», – аьлла. И къамел Бусанина члогла товш а, дезаш а дара. Кхо наггахь олура: «Со юьйр елахь а, глур ма ю со Бештога». Амма, цлехьана Вахьида шена шаьлта ойуш сурт а хлуттий: «Нохчийн ладат ду-кх стаг атта вуьйш, юьйр ю-кх со кхара, бежнахчул башха къа ца хеташ», – олий, Бусана, шина а куьйга корта а лоций, елха хуура.

V

Арахь глехьа лаьржа яра. Стиглахь наггахь гуш седарчий а дара. Байн хьохкхуш мох а бара, цо хазош юьрта йистехь а, эвла юккъехь а летачу жлаьлийн гловганаш а яра, наггахь хезаш берийн маьхьарий а дара.

Ламазера арабевлла баккий нах шайн молла а, Хизар а юкъахь маьждига хьалха лаьтташ бара, цхьацца къамелаш деш. Дикка лаьттира уьш цигахь. Тлаккха дла-сабекъабала вовшашка шаьш куьйгаш луш, куьпан молла вистхилира:

– Хизар, хьо дла ма глолахь, хьоьца дан жимма къамел ду сан.

– Хлоккхуза соцу со-м, – аьлла, Хизар, жимма сехьо а ваьлла, сецира. Тлаккха молла шена тлевача, Хизар вистхилира:

– Тле ян йоллучух тера а ю вайна, тхан цигахь дан мегар дацара ахь хьайн къамел?

– Дика мегар ду, – моллас аьлча, Хизар, и а эчна, цлехьа волавелира.

Хара шиь чу а кхьачна, нара тлехь чучча когаш а бехкина йен дукха хан ялале, Бусанас, кхьарга куьйгаш а дилийтина, кхарна хьалха кьорза шаршу тесна, члепал-гаш деара, юха а дехьа чу а яхна, зезаган сурташ тлехь долчу стаканаш чохь шекаран чай а деара. Члепалгаш Хизарин дааршлахь уггаре а хьаржина кхача бара, уьш мерза хеташ а, шен цергаш яцарна даа атта хеташ а.

Хіума йиина ваьлча, кху шимма шаьшшиннан хьена куьйгаш маьхьсех хьаькхира. Тіаккха моллас: «Элхьамду лиллахі роббил Іаламин!», – аьлла, куьйгаш айича, цунна тлаьххье куьйгаш Хизарас а айира. Шаьш дола дина ваьлча, Хизарс: «Хіорш дІаяха!», – аьлла, мохь а тоьхна, схьаеанчу Бусанас кхарна хьалхара пхьегІаш дІаехира.

Хіара шиь цхьацца кьамелаш деш дикка Іийра, тіаккха моллас, шен даьлахкийн юьхьтіера лергинчу кІайчу можах куьг а хьаькхина, элира:

– Хизар! Сайн хьоьца долу гІуллакх дийцича хІун дара те ас?

– Дийца, дийцича бакъахьа ду.

– Ас хьайга аьлпачунна ахь цкъа а дуьхьало ца ярна делахь а, я цхьа пайда боцу гІуллакхаш ца лорьуш хьо вуьззана кьонаха а, нохчо а хеташ делахь а, суна тІедиллина цхьа гІуллакх ду-кх, хьоьга хьахо со декхарийла вожош, масала, ахь суна и дийца пурба лахь.

– Хьуна пурба ца делча, сан-м йиш яц, молла, пурба ду хьуна дийца хьайн гІуллакх, – аьлла, Хизар велаькежира. «Хіо... Оххіо... хіо...», – аьлла, йовхарш а йина, цІен басар хьаькхначу цІенкъа гІеххьа туй а кхоеьссина, моллас шен кьамел дІадолийра:

– Хизар, и жа долу Муса ву-кха хьан йоле безам болуш... Цкъа шуьга а веана, хьан сискалах ша кхетарна, хьох чІогІа бехк хеташ вара иза. Вайна ма-хаьара, иза, хіара вайн ах юрт эццал жа а долуш, лелош мах а болуш, хіокху юьртахь массарел таро йолуш, дика стаг ву. Динца а иза молланашка нийсса чІогІа ву, тІе, ша нахана новкъа ца гІерташ, эсала стаг а ву. Цхьабакъду, шун йолана дика хетар доцуш цхьаь ду – цуьнан бухахь зуда хилар а, баккхий доьзалш а болуш, и кьено хилар а. Иза а, суна хеташ, новкъа а дац-кх, хьан йолана дуьненахь хьега дика а долу дела, тІе, Муса шеца дин чІогІа долуш хиларна, эхартахь декъала а и хир йолу дела. Хизар, со юкьара ву хьуна, хьан йолана цо шен доьзаллий, зудий новкъа хуьлуьйтург цахиларна. Баккъалла а бакъду хьуна, Муса хьан йол дукхаезаш а, хьоьца гергарло дезаш а хилар. И гІуллакх дар-кха со хьоьга ала воллург а, суна чІогІа тІедиллинарг а. Хіинца ахь сайн юьхькІайийир ю моьтту суна, баккъалла а аьлча, ас хьуна тІедеана гІуллакх-м хьуна зенехьа а дац. Муса-м захало хила дезаш а, хила мегар долуш а бакъахьара стаг вай, – аьлла, моллас, жимма вела а кьежна, шен кІайчу обанан тІам чухула агІорхьара мерах хьаькхира.

Моллас дуьйцучуьнга ладоьгІуш, ойланашка вахана Іачу Хизарна цкъа дуьхьал тосура 55 шерера волу Муса, шен баьлпачу біаьрга тІе куй а тоьттуш, шен ехачу Іаьржачу можа тІе ка а хьоькхуш, «Хизар, хіинца дуьйна мах а, кхин долу гІуллакхаш а цхьаьна лелор ду вайшимма, кху пхи эзар жах хьайна луург дан хьуна бакьо ели ас», – бохуш. Тіаккха дуьхьалтосура кхунна Бусана, біаьргаш а цІийдина – «иза-х, сан деда хила а мегар долуш, воккха стаг ву, цу біаьрг баьлпачу жІаьле ахь со хІунда ло? Ас айса сайна-м тухур ю хьуна», – бохуш, шийла мохь хьоькхуш.

«Хизар, хьо ма чІогІа гІелвелла», – моллас аьлча, охьатаьІна Іен Хизар, набарха волу стаг санна, хьала а таьлаш, «со бах ахь?» – аьлла, шен коьртара лекха Іаьржа куй дІа а боккхуш, вистхилира:

– Молла, и-м харцахьа гІуллакх дац. Делахь а хіинца хіара гІуллакх дохьуш сайна дуьхьал веанарг хьо воцуш кхин хилча, ас йоле а хаттийтина бен дийра доцуш-м дара. Хьан юьхь ца йича тхо девр дац, тхуна тІехь декхар ду хьуна лиьнарг кхочушдар. Молла! Мусина и йол боху шайтІа реза дацахь а, хьан дуьхьа со и гІуллакх деш ву-кх.

– Делахь, хьайн йол Бусана Мусе маре яла суна дош ло-кх ахь, Хизар!

– Ло-кха ас хьуна, молла, и дош.

– Дела реза хуьлда хьуна, – аьлла, молла хазахетарца жимма велакежезира, цунна дуьхьалтеси́ра, Мусас х́ара ѓуллакх кхочушхилахь шена лур ду аьлла итт туьманан кехат, х́инца Мусас вела а воьлуш, шега схьакхийдош. Цул т́аьхьа моллас «х́о... охх́о... х́о...» аьлла, йовхарш а йина, кхин ќамел доли́йра, т́аккха дукха хан ялале пхьуьйран ламазна кхайкха деза шен моллас а аьлла, х́ара шиь ламазе ваха аравелира, пхи минот ялале молла кхойкху а хезира:

– Оллох́у акбар!.. Оллох́у акбар!.. Оллух́у акбар!..
Оллох́у акбар!

И кхойкху молла, шена хуьлучу итт туьманан кехатах воккхавеш вара. Цо оллург олуш лаьтта Хизар а х́ара керла захало бахъанехь шена гуллур долчу хьолах воккхавеш вара, шена и захало бакъахьа хетар моллах лачќа а дина.

Тховсалера пхьуьйран хан кху шинна воккхавер дохьуш х́оьттинехь а, цхьа адам халла дечу ќурдашца ѓийла тийжо мегаш-м яра. Масане стаг хир ву, шена дика болх хилчахьана, шен гергара ц́ий хеназа, маь́ана доцуш даќадаларх бен ца хеташ... Иштта адамаш дан а ду, уьш Нохчийчохь ќаьсттина дукха а ду.

VI

Шолѓачу дийнахь Бусанина шен ненехула хи́ира ша Мусе маре яла Хизарс дош деллий. Бусана, шега и дийчича, мохь а хьаькхна, ото чу а яхна, ехха йилхира. Иза цхьа цомгаш стаг санна хьеѓаш йисинера, цуьнан бос макхбеллера. Иза, цќа а ца елаелча санна, елаялар х́ун ду ца хууш санна, олла а елла йисинера. Цо кест-кеста олура: «Хизарас дош-м делла, со ѓура-м яц Мусега. Ас сайна тухур ю, со цуьнга лахь. Со кху дуьненахь ехар яц, со ќанделлачу гу́жамана йохкахь».

Бусанина дийнахь а, буса ѓена кхоьлах а дуьхьалтуьйсура ќена Муса – «Бусана! Схьахилахьа, суна-м хьо, х́инца санна, гуттар а дукхаезар яй. Д́а ма ѓертахьа, ма ѓертахьа д́а. Кху дуьненахь хьуна дезарг х́ан ду-кха... И вайн пхи эзар жан да хьо ю-кха» – бохуш, ќеначу Мусас шен хебаршка ихина, т́ера кховраш дийлла куьйгаш шена т́екхийдош. Оцу тайпана сурт Бусанина кест-кестта х́уттура, х́ара, кхералой, мохь а хьокхий, ладийча санна, юьсура.

Бусанас шен ненехула Хизаре д́ахаийтира, ша Мусига ѓуриг цахилар а, цуьнга яха шена цалаар а. Хизар цу дешнашна ч́оѓа оьѓазваханера, цунна дагадоѓура: «Х́ун, сан дош кхочушший?! – Дийр ду! Сан дош доха йиш яц! Сан наха юкќехь лела деза. Сан нахе сайна т́е п́елгаш хьежадайти йиш яц»

Х́инца Бусана хит́е а ца йоьдура, шайн кел ара а ца йолура. Иза, тутмакх санна, ѓаѓано лаьцна чохь йисинера, дийнахь а, буса а бохург санна, елха а йоьлхуш.

Хизар Бусана Мусе маре лур ю аьлла ши ќира даьллачу заманчохь, цхьана дийнахь, туьха а туьйсуш, кхекхий шайн кертахь малхе туьйсуш воллучу Вахьидний, Хьасанний шаьшшиь цецвоккхуш, шайн чуьра шийла мохь хезира: «Ва Везан Дела, ас х́ун дийр ду!» – бохуш.

Х́ара шиь, хьала а иккхина, шайн чухьаьдира, шаьшшиннан хьаладина пхьуьйшаш охьа а керчош. И шиь х́инцца мераќелош ла́ржъелла йоѓуш вара, ханна ткъаттќа шо сов хир долуш, ќайчу аматахь, т́ехьаьжча, хьанна а Бусанин ши ваша вуйла а хуур долуш, Бусанин санна, ла́ржа б́аьрг-цќоцќам а долуш.

Шайн ото чу ваьлча, Вахьидний, Хьасанний нара т́е бертал а йоьжна, шийла мохь хьокхуш, Бусана а гира, шен кеги́йра б́аьргаш а ц́ийдина, цунна улло лаьтташ шайн ќена нана а гира.

Бусанина х́инцца шен нанас Амантас дийцинера, тховса и Мусина д́айига нах боѓу аьлла. Бусана цу дешнаша ягийнера, иза ч́оѓа холчу а х́оьттинера. Бусанас шен ден дош кхочушдийр дац ша бохуш ен дуьхьало а, и тховса юьгийла а хууш волу Вахьид, т́екхетта пхьарс а лаьцна, охьа а хаййна, Бусанина т́ечевхира:

– Хіун хилла хьуна, ва вир? Стенна ційза хьо... Иммансиз!.. Ас хіокху делан сохьта партъаьлла са доккхур ду хьан. Сацийта бохий ас-м хьобга, ва гІам!

– Дош дан а кьорланар дацара хьан корта хьовзийна схьа ца баьккхича, – аьлла, Хьасан а тіечевхира.

Кхеран нана Аманта, шен кІенташка йистхила а ца яьхьаш, меллаша ара а яьлла, дехьачу а яхна, йолана хуьлчу ницкъана елха хиира.

Бусана йоблхучуьра тийра. Амма цуьнан біаьргех оьху хи саца-м ца туьгура, уьш тіаьхь-тіаьхьа луьста оьгура. Кхунна Бешто а, цо шегь баьхнарг а дуьхьалтуьйсура, хІара чІогІа дохкояьллера, тоххара Бештога едда маре цаяхарна. Бусанас, шен дас Мусе маре яла дош деллачул тіаьхьа а ехха ойла йира, Бештога едда маре яха, амма, вежарша ерна а кхераелла, Іадда-м Іийра.

Бусана човха а йина, араваьллачу Вахьида Хьасане элира:

– Тховса хІара дІайига уьш схьабагІахь, кхуо цхьа юьхьаьржо ярна кхерам бу, и кхекхий дІаса а листина, йиттина а, човхийна а, хьаьстина а уьш бахкале Бусана кечъан еза вай.

– Тховса билггал бахка мукъана а богий уьш? – аьлла, Хьасан вистхилча, Вахьида юха а элира:

– Тховса бахка-м муххале а богІура уьш. Билггал бакъ ду хьуна, Хьасан. Бусана цаьрга яха а ца йобдуш, цо вай тховса юьхьаьржа хІиттадахь, ас и ерал хьалха хІума дийриг цахилар... Айхьа ойла ехьа, Хизарас делла дош цо дохийча, ен ца йийна, кхин хІун дийр дара цунна?

– Иза бакъ ду... кхуо дуьхьало яхь, наха вайна дуьйцу дерш гуш ду-кха вайна... – аьлла, Вахьидана тіехьа хІобьтина вогІу Хьасан, цул хьалха а иккхина, шайн кхекхашна тіевахара.

VII

Шаьш кхекхий малхе тийсина девлча, Вахьида, зударшка олуьйтуш, шайн нене олуьйтуш, Бусана ехха хьистира. Амма иза тіеерза-м ца туьгура. Цо олура: «Со е! Со цуьнга ца йобду!».

Бусана тіеерза ца туьгий хиинчу Вахьида а, Хьасана а, чу а иккхина, Бусанина ехха йиттира, цуьнан дегІ дерриге а Іарждеш. Бусана чІогІа ша ерна кхоьрура, делахь а, Мусега ца яха, яла а реза-м яра.

Дукха йилхина, легаш а гІаргІделла, юьхь а йистина, нара тіе йобжна Іуьллучу Бусанас чІогІа ойланаш йора. Бусана дааза-малаза юьзна яра, кхунна Бешто дагара ца волура. Ойланаш еш Іуьллучу цунна цІехьхана цхьа хІума дагадеара. И шена дагадеача, хІара берахь дуьйна шеца кхиина, хІокху сохьта жеро а йолуш йолчу шайн лулахо Эшарп йолчу яхара, шайн кертарчех лечкъина.

Бусана чуйаьлча, Эшарп цІечу тіаьрсиган кІархаш тоьгуш Іаш яра, коре а хиина, чу хьобжучу малха дуьхьал киса а оьзна.

– Хьуна хІун хилла, ва Бусана? – аьлла, Эшарп, шен тегар а дитина, хьалаиккхира. Бусана, цунна хьалха а йобжна, ехха йилхира, Эшарпа ма елха а бохуш, хилларг а хоьттуш.

Тіаьхьхара а Бусанас, хьала а гІаьттина, шен коьртара Іаьржа кортали Эшарпан кара а тухуш, дехар дира:

– Хьайн Делан а дуьхьа, элчанан а дуьхьа де суна ас боху гІуллакх!.. Эшарп, хІинца ахь суна накьосталла ца дахь, со хІаллакхьуьлу-кх, дехьа, Эшарп, суна накьосталла!.. Тховса со Мусе дІало-кх, яккхяхьа со балех!

– Вай дера дийра ду-кх, Бусана, сайга далург-м, хлун де ас, Бусана? Ахь бохург со деш ю-кх, – аьлла, Эшарп, хьеран тлулг санна, аьчка йолу шен юьхь, жимма ела а къажийна, юха а йистхилира. – Ас хлун дича, бакъахьа хета хьуна, схьадийцахьа, Бусана, хлун де ас?

– Эшарп! Хлуьу дай а, Бештох цхьа ши дош длатоха хьажахьа, хьо тешачуьнгахула делахь а, я айхьа делахь а.

– Ас и дича хьан глутлакх кхочуш хуьлий?

– Хуьлу хьуна, Эшарп, тлаккха сан глутлакх кхочушхуьлу хьуна.

– И-м хала дац, Бусана, схьадийца, хлун ду иза. И-м ас хлокху сохьта цунах длатухур ду хьуна.

– Эшарп! – аьлла, Бусана, елхаран къурдаш а деш, юха а йистхилира: – Со, Мусе а яхана, яха ца хаа, Бештога а яхна, со ейта реза ю-кх. Тховса со Мусина йига боглу, со тховса уьш бахкале а, сайн аьтто ма-белли, тхешан беша а еана, керта юххехь ша лаьттаху такхора юккье йоьр ю, хьайна со еза а езахь, ас айса сайна тухийла а ца лаахь, Бештога, ван а волий, тховса цу ас буьйцучу такхора юххехь со ларье алахьа... Эшарп! Хьоьга баха глутлакх доцу дела а, сайна, хинццалц а вайшинна юккьехь мел тешам лаьттина хуу дела а, ас хьоьга хлара глутлакх дласа ма даккха ца олу.

– Ас и дуьйцу, ца дуьйцу-м тлаьхьа хуур ду хьуна. Ас, со яла ца леш йисахь, и глутлакх Бештох длатухур ду хьуна, цунна ахьа хлумма а са ма гатде, хинца чехка цла а гло, цлеранаш вайшиннах шекбовлале, – Эшарпа аьлча, Бусана, къевллина иза мара а йоьллина: «Эшарп! Эшарп! Со хьох тешна ю-кх», – аьлла, шен корталица юьхь дла а лачкъийна, чехкка цла яхара. Цуьнан дог тахана луьйранначул дикка парглатдаьллера.

VIII

Эшарп, клархаш а, пазаташ а тледуьйхина а яьлла, шен можа кортали длатуьллуш йоллуш, хлара йолчу чувелира кхуьнан шича а, Бештон доттагла а волу жим- стаг Бета: «Дика мел дерш кхучу... Хьо хьоу ма ю, Эшарп? Стенга бахана шун къонахий?» – аьлла.

– Уьш бахий ахь?.. Уьш балха бахана бу-кх, – аьлла, Эшарп, ела а къежна, юха йистхилира. – Ма дика ду, Бета, хьо воглуш... Хинца хуур ду-кха, хьуна хьайн доттагла Бешто мел веза...

– Хлунда бах ахьа? Хлун хилла хинца? – аьлла, Бетас даиманна а цхьаь вистхилча, шен долчу гиллакхца жимма корта а талош, шен хьаьрса жима мекх схьалецира.

– Хьайн доттагичунна накьосталла дан лаьий хьуна? – аьлла, Эшарп елакьежира.

– Лаьа къорланар, ахь-м доттагичунна боху, доттагла воцчунна а-м суна накьосталла дан!..

Эшарпа, шенчул атта Бетин аьтту хир буйла хууш а, иза Бештон воцуш ца тору накьост вуйла хууш а, Бусанас шега аьлларг башха дукха ца дестош, дладийцира. И шега дийчича, Бусана бахьанехь Бешто хинца а сагатдеш вуйла хууш волу Бета, шена хезинчух боккха кхаь хилла:

– Хлара хаза кхаь тлерачу Дала со вен ца вехь, ас Бештога дла а буьйцур бу, тле, со цунна юххехь а хир ву, – аьлла, Бета чехкка араиккхира.

Готтаху урамехула мох санна хьаьдда воглуцу Бетина дуьхьалкхийтира Бештон маьхча Зикара.

– Бешто цлахь вуй? – аьлла, Бетас хаттар дича, башха боларна чехка а воцчу Зикарс, шен лаьржачу доккхачу куьйгаца мара а цланбина, – вац, хлун дора ахьа цунах?.. – элира.

– Стенга вахана иза? Цхьа чехка глуплакх дара-кх сан цуьнца!

– Хлокху клиранах ша марзвеллачу клотара вахана ву-кх иза хлинца а.

– Билггал ваханий иза, хаьий хьуна?

– Дера, вахана-кх, соьгара верта а эцна, Хедижатца ирахь лен воьду ша аьлла, дла-м и. Тле, цуьнан нана шен цамгарна жимма члагъелла хиларна, хлинца со и цла вало ваха тхешан говр кечъян воьдуш а ма ву.

– Ой, цлехала хьо белхан дела! ма дош дацар-кх хлара да-м ткъа! – аьлла, Бетас, цкъа соцуьнга а хилла, юха а Зикаре ма-дарра Бештоца долу шен глуплакх дла а дий-цина, элира:

– Хьан говр цу Орца клотара йига сов гийла ю, со хлокху сохьта тхешан говрахь цунна тлаьхьа глур ву. Тхойшиь цла мича хена кхочур ца хаьа суна, тхьогга ца хьоьжуш хьайн ваша Хьамид, сан ваша Решид эций, маьрклажан бода кьовлабеллачул тлаьхьа Бусанас ша хир ю аьллачу такхора юххехь и ларъелаш. Тхойшиь а, кхиахь, тлевоглур ву шуна, – аьлла, Бета чехка длаиккхира, Зикар а, шен клезиг болар чехка а даьккхина, цлехьа вахара, шена тледиллинчу глуплакхана кечо ян.

Шайн керта кхаьчна Бета, воьддушехь божал чу а вахана, шен лаьржа дин араозийна, цунна нуьйр а тиллина, чувахана шегара кхелина шаьлта охьайиллина, лаьржа кечъеш Жуглартахь йина шаьлта схьаэцна, чуьра схьаозош, цуьнан иралле а хьаьжна, верта а эцна, араиккхира. Бета чехконца, верта глонжагле а дихкина: «Хлун до ахь, жлаьла, хлинца а цхьанахьа тлехь лен доьду хир ду хьо!» – бохуш, шен дас корехула чуьра ара мохь бетташехьа: «Хлинца схьавоглу со-м», – аьлла, чехконца говра тле а хиьна, кех иккхира. Иза цу тайпана чехка юьртах а иккхина, кьайлавелира.

IX

Орца клотарахь, цхьана лохачу, жимачу цла чохь Хедижатца ирахь лен Бешто дикка шен сакъерало а моттуьйтуш, йолаца члогла хабар дуьйцуш лара, гоьл тле ког а баьккхина, цигаьрка а уьйзуш. Хлара шиь наран шина маьлле а хиьна лара, кху шинна юккье хиьна цхьа жима йол яра, ханна итт шо хир долуш. Цу йолан кху шимма дуьйцучух са ца кьералора, иза наггахь набарна охьайоьдура, амма, юххе лачу Хедижата, шен дилхан цлечу куьйгаца муьшка а йой, сама-м йоккхура.

Бешто, шен нанас ша ялале зуда ялае аьлла шегга дехар дарна, Бусана, шегга ца еача, цхьана а зудчух шен чам кхетар боццушехьа, кху Хедижатана тлехьаьвзинера, хлара ша санна кьен хиларна, атта шегга йоглур ю моьттуш. Амма, Хедижата а кхунна жимма куралла йора, шен йиша а цхьана дукха бежнаш долчу стага йигча, ша а иштта цхьана таро йолчу стага юьгур ю моьттуш. Ца хаьа, Хедижатана моьттург чекхдер ду, дац-м. Бакъду, Хедижат шен маре яхана йиша санна хаза-м яцара. Хаза цахиларх-м зуда юьгуш ду. Безамо хазалла ца лосьху – «хазалла – сарралц, дикалла – валлалц» бохуш ду дан-м, делахь а, Хедижата салаьттачу наха хьеран глупл санна аьгна йолу кхуьнан юьхь ца лосьхий техьа аьлла, шеко-м яра.

X

– Ца хаьа суна-м, Хедижат, хлокху ялх-ворх! баттахь а ахь хьайн маре яха дог дац баьхча, хьоьга хлун эр ду... – аьлла, Бештон кьамел хадале, кху керта говран дур деара, корох ара хьажа аьлла Бешто длавоьрзуш: «Хией нах! Бешто вуй кхузахь?» –

аьлла, уьйтӓхь мохь белира. Корах арахьаьжинчу Бештона Бета вевзира, хӓлара, чехкка кор а диллина, вистхилира:

– Ва со-м кхузахь, эцца гоьзанах хьайн говр дӓла а тасий, схьачувола.

– Чу веана ӓан йиш яц. Же! Же! Чехка араваьл!

– Ой, хӓун хилла? Цӓе-х ца яьллий?

– Бешто! Битахьа бегаш, чехка аравалахьа!

Бета сихвеллий, бос байний вайча: «Цхьаь доцуш-м дац хӓлара», – аьлла, Бешто, араиккхина, Бетина чехкка тӓевахара.

– Же, Бешто! Хьайн говра тӓе валал чехка!

– Ой, хьо хьерваьлла? Я эгӓийна? Хӓлара хӓун ду? Схьадийцахьа цкьа! – аьлла, Бештос куьйгаш тесча, Бетас, говра тӓера чу кхевдина, кхуьнан лере а таьӓна, шегӓ Эшарпа Бусанин хьокъехь дийцинарг ма-дарра дӓадийцира. Цул тӓаьхьа Бешто, чехка чу веана, Хедижате ша ларамаза дӓавахарна бехк ма билла а аьлла, дехьа чу вахана, йоккхачу стагей, цуьнан несей маршалла а делла, араиккхира.

– Говр мичахь ю хьан? – хаьттира Бетас.

– И кьорӓанар ю ас цхьана кӓанте яжо йигийтина,

– Ой, ткьа хӓинца вайшинна и мичахь карор ву?

– Хӓокху басох чу ма-воьсси йолчу цанашка воьду ша элира цо ала-м, – аьлла, Бешто кех арахьаьдира.

– Схьавоьл, хӓоккхуза суна тӓехьа говра тӓе хаал хьо, вайшиь хьело-кхи, – аьлла, говрахь волу Бета шена улло таьӓча:

– Ой, дӓавала, кху кӓотарара араваллалц бакьахьа дац, – аьлла, Бешто юхагӓортарх, вита а ца витина, иза шена тӓехьа а хайина, Бетас шен ӓаьржа говр дӓаэккхийтира.

Аьрру агӓор басех чубоьдучу новкьахула воьдучу кху шинна, бер тӓехь шайна дуьхьаӓлогӓучу Бештон говрах бӓаьрг кхийтира. И говр чехка а, тӓерачу беран бертахь а йогӓура.

Кхарна герга кхача воьлча, Бешто вевзинчу кӓанта говр сацийра. Тӓаккха шаьш цунна тӓекхаьчча, Бешто: «Ойн, борз, хьешан говр яжо юьгу а олий, хохькуш хуьлу ткьа?» – аьлла, велахьежча: «Со Делах волийла ас хӓлара хехка-м хихкинехь. Хӓинцца ас юха ийззошехьа, ша вадийра-кх хӓокхо со», – аьлла, и бер говра тӓера охьадоьссира.

– Даьлла хьацар-м тӓера дац, марша ӓойла хьо, жима кьонаха, – олуш, чехка шен расхачу дина а ваьлла, Бешто дукха гена ца ваьллачу Бетина тӓаьхьятилира.

XI

Малх делкьал дикка тӓехьиккхинера, цо соьналла яйьина, меттах а ца хьовш лаьттачу стиглара мокха мархаш, евдда, гуш яцара. Баьццара аренаш, малх ӓаьт-кьина, тӓехулара мажьеллера. Кху шерачу арахь лаьтта кӓай, муккхий, буцций гӓийла хьохькхучу мохо, дикка хьаьжча, кьаьсташ жимма лестайора. Царна тӓехула наггахь гуш хьийзаш чуьркийн вай а дара. Хӓлара аре кхачалуччуьра аьрцанаш генна хиларна кегийра а, ӓаьржачу басахь а гора. Хӓлара аре шина декье екьна ӓуьллучу некьа тӓехула, дикка хьаьжча кьаьсташ, геннахь, цхьа-ши гӓаларт а гора.

Дукха хан ялале и ши гӓаларт гучуделира, и шиь –Бештой, Бетий вара. Хӓлара шиь, хьалха яларех кьуьйсус говраш хаьхкича санна, чехка вогӓура, говрашна хьацар чӓогӓа даьллера. Амма, Бештон говрана хьацар кьаьсттина чӓогӓа даьллера, кӓотарахь бера а и хехкарна. Цунна даьлла хьацар кӓайчу чопане дирзина догӓура.

Хіара шиъ, кест-кеста шайн глонжагелхъ дохкучу вертанех куъйгаш а Іуъттуш, куйнаш охъа а теттина, вовшашна тіеттіа таыліна вогура, говрийн кхесийн даххаш тіе членгаш йохккуш, бертал а вахана.

Бешто шен говр чехка яхарх ца Іабара, кхуо юкъ-юкъа голашца шен говран йора дегІ Іуъйдура. Кхуьнан кийра ціе яъллера, шаьш новкъа ваьлпачул тіаьхъа шага Бетас нана цамгарна гелъелла аьлчахъана. Хіокхунна цкъа сурт хіуттура, шен нана, яла а елла, чохъ боьлхуш зударий Іаш, тіаккха сурт хіуттура, Мусас шен къена ши куьг Бусанин кайчу дегІа тіе кхийдош а, Бусанас: «Ва! Бешто! Ца хили-кх хьо тахана со кху балех хьалхаяккха ціахъ!» – бохуш, Мусин юьхъ тіе мІараш туьйсус а. Тіаккха Мусас: «Стенна туьйсу ахъ, котамо санна, и мІараш. Хьо хьаьнгахъ ю ца хаьа хьуна? Хьо-м Бешто бохучу цу кІиллогахъ яций! Хьох тамана дахьийтина кхузткъа туьма ціена ахча-м Бештос ца кечдиний!» – аьлла, Бусана ціенкъа вон бертал тухуш а. И сурт шена дуьхьалхіоьттича, Бештос, кийрара дог тохалой, Іаьржачу хьаьж тіе шад а хіоттабой, шен говрана шед тухура.

– Ма еттахъа цу говрана шед, кІелвуьсур ву-кх вай шиъ, – эліра шен лекха Іаьржа холхазан куй кагбеш чу а талийна вогулчу Бетас.

– Тахана а ца тоьхна кхунна шед маца тухур ю? – аьлла, Бештос юха а шен говрана шед туьйхира.

– Хіун дийр ду хьуна хІета? – олуш, Бетас шен говрана шина агІор шозза шед а тоьхна, шен говр хьалхаиэккхийтира, амма, дукха хан ялале Бештон говр цунна тіаьхъа-м кхиира.

Хіара шиъ иштта оьхуш, малх дикка чубуза герга бахара. Шен ненан са далале тіекхача лаар кийрахъ алсам долчу Бештон хІинца гуш йолчу шайн юьртан момсарна герга мел таьлі, кийрара дог, кхоьруш, чехка детталора. Кхуьнан Бусанина чІогІа са ца гатдалар – хІинца а бода болаза хилар дара.

Дукха хан ялале кхарна шайн юрт дикка ціена ган еліра, наггахъ ирх болу кІур а гуш. Бештона, шайн говраш ялахіттина ягІахъ а, шаьш хІумма а чехка доглуш ца хетара, кхуо, ша туху ца туху а ца хууш, кест-кеста говрана шед тухура. Кхеран говраша чехка, чІогІа етпачу бергийн татано, бацалахъ екачу цаьпцалгийн екар ца хозуьйтура. Хіаваэхула ловзуш лела чІегІардигаш кхарна тіекхочуш, цкъа лахлой: «Некъ дика хуьлда шун», – бохуш санна, ціеххъана чехка, дека а декий, юха тіемаш а тухий, генна лакхадовлур.

ХІорш юьртан бежан ара кхочуш, малх къайла бала дикка охьакерчинера. Цу арахула, наггахъ беца тіе охъа а кхевдаш, ціехъа боьдучу бежан Іу Бештой, Бетий, кирхъа къевсина вогуш ши бере ву моьттуш, саца а сецца, кхарна генна тіаьхъахьоьжуш лаьттара, хІинций-хІинций нускал далош богу замой гучу бевр бу бохуш. Хіара бежан Іу, геннахъ шена цхъа Іаьржа гІаларт гучудаьлча, юкъах йоллу нохчийн тапча схъа а яьккхина, и кечъян хіоьттира. Шен дагахъ: «ХІинцца уьш схьакхочур бу, тіаккха ас хіара тапча кхоьссича, цара суна гІаддайча а, йовлакх, я кисет тосур ю... дела да сан гІад!» – бохуш, вела а къежаш.

Шаьш юьртана дикка герга кхаьчча, гонах серийн керт а йолуш лаьттачу шайн бахаман кертахъ дІасалелаш адамаш ца гича, Бештон дагна паргІато хилира, шен нана елলেখъара, иштта хир дацара-кх аьлла. Цу бахаман кетІахъ, тіаьхьарчу когаш тіе а хиъна, БештогІеран месала къорза жІаьла Іара, рогІана цхъацца лерг а уьйбуш, наггахъ мозанна ка а тухуш, Бешто ціа вогу ларвеш санна, хІинца и вогулчу новкъа а хьоьжуш.

БештогІеран цийнан уьйтІа долучу кора кІелхьарчу меттара Бештон нана Ракалат, къилбехъа а ерзийна, Іуьллур. Цуьнан юьхъ дикка иръеллера, шен таьліна-ал ши біаьрг цо наггахъ бен вовшах а ца тухура, иштта, наггахъ бен са а ца долура.

Цуьнан глевланга хиина Iаш кхеран лулахо йоккха стаг яра, шен хебаршка ихинчу юьхьа тIера кегийра бIаьргаш Ракалатана тIера дIа а ца дохуш, нанас йина йиша хилла, кест-кеста цуьнан коьрта тIе куьг а дуьллуш. Ракалатана дехьа агIор, чучча когаш а бехкина, Iаш молла а вара, цкъа еса дешна а даьккхина, къорIа вовшах а тоьхна, наггахь балда меттах доккхуш, дагахь цхьаь доьшуш Iаш.

И йоккха стаг Бешто цIа вогул ларвеш, наггахь корехула керта а хьоьжуш, Iаш яра. ЦIеххьана дIахьаьжначу кхунна гира, цхьаммо эькхийна валош санна, чехка керта эьккхаш Бешто а, Бета а. Малх а чубуьзна баьллера, са а дикка дайнера.

Говрара охьаиккхина Бешто: «Цхьана бере хIара говраш дIасаозо лохьа!» – аьлла, чехкка чувахара. Бета, шайн говраш а эцца, чехка кех а иккхина, лула керта хьаьдда, цхьа бер а даьккхина, цуьнга уьш дIасайизо а елла, БештогIеран чувахара.

Чуваьлла Бешто чуьрчу моллегий, йоккхачу стагей: «Шу а дара кхузахь!» – аьлла, царх цIеххьана шен нанна улло гIорта бехк а хеташ, цкъа неIарехь сецира, тIаккха йоккхачу стага: «Бешто, схьаволахьа хьайн бабина улло, хIара-м хьоьга чIогIа сатуьйсуш ярий», – аьлча, цунах бехказло хилла, Бешто, чехкка шен нанна улло а вахана: «Баба! Ахь хIун до?» – аьлла, вистхилира.

Юххе Iачу йоккхачу стеган бIаьргех, кхунах къахетта, хи хьаьдира. Бешто, оцу заманчохь Ракалатан хьаьж тIе куьг а дуьллуш, улло охьахира.

Бешто, уллохь Iачех эхь ца хетахьара, воьлхуш, Ракалатна тIеветталур вара. Цуьнан бос байнера, бIаьргаш гIеххьа хих дуьзнера, нанна ша ца вевзича. Чуваьлла Бета, тIехьа ши куьг а диллина, наьIарехь лаьттара, кест-кеста корехула ара а хьоьжуш, чехка тIехIуттуш лаьттачу маьрклажан хенан ойла а еш. ЦIеххьана дагаваьллачу Бетас, кора тIе а вахана, кхеран жима лампа латийра, чохь гIеххьа серлаелира. Цул тIаьхьа, Бешто кхайкхина ара а ваьккхина, Бета, цуьнга хьайн нанна юххехь хьо чохь саца, вукху накьосташна тIе а вахана, Бусанас йиллинчу метте гIур ву ша аьлла, дIавахара.

XII

Маьрклажал тIаьхьа дукха хан ялале, сира ши говр а йоьжна йолчу цIеначу тачанки тIехь, Бусанина захало хьахийна молла а юкьахь, ХизаргIаьрга кхо стаг веара. Хизар, тховса уьш богийла хууш, цIераваьллера.

Зуда йига баьхкина хьеший ХизаргIеран сов цIа чохь бара. Уьш чубаьхкина дукха хан ялале, царна хьалха шун хIоттийра: сискалгIин хьовлий, кхерзина жижиггий, дуткъа дина чIепалгашший, башха говза дина пулу а юкьахь. Учахь кхехкаш шиь самовар а яра. Чайнаш дуьттуш дIасалелаш Вахьидан, Хьасанан накьостий а бара. Кертахула чехка дIасалелаш нах а, зударий а бара. УьйтIа юккьерчу гоьзанах кхозуш латийна панар а яра.

Ото чохь цкъа южуш, тIаккха ирахIуттуш йоьлху Бусана, хIинца билггал ша Мусина дIайигна ели моьттуш, чIогIа йоьхна яра. И кечъян гIерташ цхьацца зударий а, кхуьнан нийсархой – мехкарий а бохкура. Кест-кеста чубогий, баккхийчу зударша Бусанина барт а тухура: «Лийр-х яций хьо, цуьнга яхча, цкъа, хьайн наха бохург а дай, дIагIо, ца тахь, юха йогIур-кха», – олий.

Цу дешнашка Бусанас клезиг ладугIура. Дукха елхарна иза, йиш а хаьлла, йисинера. Иза мохь хьоькхучуьра саццалц бохуш, совцийна лаьтташ и йига баьхкина нах а бара.

ТIаьхьара а, кIайчу дарин коч а юьйхина, бутт болу кIайн чилланан кортали а тиллина, Бусана кечйира, амма иза йоьлхучуьра тен-м ца туьгура.

Цхьа зама яьлча, жимма йоьлхучуьра тийна Бусана, шена уллохь лаьттачу Эшарпана юххе а таьна, – цкъа араяла вайшиь, кху чохь садукьделла-кх сан, – аьлла, йистхилира.

– Яла дера-кх, – аьлла, жоп делла, Эшарп хьалха а йолуш, хIара шиъ араелира. Чуъра зударий а, кху шинна цхьа гIуллакх ду моъттуш, кхарах шек а боцуш, Iадийра...

УьйтIа яьлла Бусана, Эшарпе, арахь жимма хье а лой, чу гIо а аьлла, ша Бештона ийллинчу метте а яхана, такхорах юьйлира, дуьхьал гIодамийн цIов а лоцуш.

Дикка лаьттира Эшарп. ТIаккха цо, чу а еана, ша йоьхна кеп а хIоттийна, чехка са а доьлуш, элира:

–Бусана бешахула араиккхина, хитIа боьдучу новкъа дIаеди, ас ша юха ийзошшехь, – чуьранаш чIогIа боьхна хьаьвзира. Бусанин нана, хIинца билггал шен кIенташа, я майрачо Бусана юьйр ю аьлла хеташ, елха хиира. Шеца ши накьост а ваьккхина Вахьид Бусана яхана бохучу агIор ведда тIаьхьа вахара. Хьасан шайн борачу шина алашина нуьйраш а техкина, шеца цхьаь ваьккхина, чехконца Бусанина тIаьхьавелира. Кху керта гулбелла кхеран бу боху нах а маьI-маьIнехула Бусана лаха дIасахьаьвдира, иштта цхьаболу баккхий зударий а хьаьвдира.

Зуда йига баьхкинчу баккхийчу нахе кхара Бусана еддий ца хаййтира. И хьеший, шайн хIума а юуш, цхьацца къамелаш а деш, Iара шаьш долчу веанчу ХизарагIеран цийнан хьалхарчу воккхачу шина стагаца. ХIара хьеший цIенкъа тийсинчу кузаш тIехь Iара, чучча когаш а боьхкина, боккха го а бина, шайн дагахь, хIинца шаьш хIума йиина девлча, дIагIор шаьш бохуш. Амма Бусана шайн бешарчу такхора юккъехь-м йоллура, наггахь цIов дIатоттий, кертал арахьа готтачу ураман новкъа дIаса а хьожуш. Кхунна тIехдолуш а, тIедогIуш а адам дацара, кхунна цхьа адам а дистхуьлу а ца хезара. Бакьду, кхунна кху юьртахь а, маьI-маьIнехь шена гена доцуш а жIаьлеш лета-м хезара.

ЦIеххьана Бусанина хезира аьрру агIорхьа кху готтачу урамехула кертаца тебаш, шена тIедогIучу адамийн гIовгIа. Уьш виъ стаг вара. Уьш бара Бетий, Зикаррий, Решиддий, Хьамиддий. Уьш, куйнаш бIаьргаш тIе а теттина, шаьлтанах тIе куьйгаш а дехкина, тебаш, дуьххьал Бусана йоллучу такхора тIе богIура. Царна, кхуза бахка арабевлча эвла юккъехь хезнера, Бусана яда а едда, цуьнан нах и лопхуш бу бохуш. Цундела, хIорш шаьш гучубовларна кхоьруш, меллаший, тебашший лелара. Тебаш, текхаш шена цхьа адамах тIедогIуш санна хетта, Бусана шекьелира, уьш шайца Бешто волуш я воцуш ша дIайига богIу цуьнан накьостий бу аьлла. Сирло хиллехьара, Бусанина уьш бевзар бара. Амма, стиглахь наггахь бен гуш седа а боцуш, Iаьржо хиларна, Бусанина хIорш маса стаг вуй а хууш, уьш ма-барра ца бевзира, тIе, БетагIар а, дика са ца гуш, коьллеххий, нехан кертеххий тийсалуш, меллаша а богIура. Бусана хIинца кхераеллера, шечех цхьаь шайна тIе а кхачьна, ша бахьанехь цхьа зулам даларна.

ХIун гIуллакх ду Бусана кхера? ХIорш-м гучу ца бовла а мегий. ХIунда бовлура хIорш гучу жимчу Бусанин дог дохо а, Бештон дог лазо а! Ца бевлча ца мега хIорш гучу? Хилча ца мега сел дог Iовжийна, сел гIийла йисинчу Бусанин тховса аьтто.

ХIан-хIа! Бусана хIинца гучуяьлча товр дац. ХIинцца БетагIар шена тIебаьхкича, Бусанас эр ду: «ХIунда хьеделира шу? Цхьана маьIаргона вай гучудовлийтора-кх аш?». ТIаккха Бетас: «ГIовгIа ма ехьа, Бусана, цхьанна хозуьйту ахь!» – аьлла, цуьнан пхьарс лаьцча, хIорш берриге а, БетагIара тогIи чохь таьллаш кIел йитинчу хIургона тIе а бахана, шаьш кхуза бахкале барт ма-барра, цхьаьллийг-цхьаь шек ца ваьн воллучу цхьанахьа генна орца кIотара баха чехкка юьртах лелхар бу. Бештона а и хуур ду, тховса шайн нанна дикка гIоле хилча, паргIат ваьн волу Бешто а шен динахь кхарна тIаьхьавер ву. Уьш гена бовлале схьа а лаьцца, шен говр цхьана накьосте а елла, хIургона тIе а хиьна, иза Бусанех хьерчар ву, кхуьнца болчу накьосташа цхьацца бегаш а беш. ХIорш берраш а бела а буьйлуш, чIогIа кьералучу синошца цу кIотара дIакхочур бу.

Цул тлаъхъа, кхо де далале а, даълча а Бештон нахий, Бетин нахий, шайн юъртахъ бу боху тхаъмданаший, дика нахий вовшах а тоъхна, Хизарглаърца машар а бийр бу, там-товр а диър ду. Тлаккха замой а бахана, клотарара Бусана юърта, Бештоглеран ца ялийна кирхъана тлехъа а хлоттийна, дийнахъ-бусий ловзар диър ду. Керта оьхучу кегийчу а, баккхийчу а наха цамгар яйъелла Iуъллу Ракалат йолчу чу а оьхуш, Бештона далийна нускал декъалдиър ду: «Дика сахъат дойла. Аллах! цле йолчо хъан даго къобалъечу тайпана тлаъхъе беркате йолда», – бохуш.

Ловзар дладаълча нах шайн-шайн ца боързур бу, тлаккха Бусанассий, Бештоссий масийтта шарахъ, члагбеш, шаъш вовшашца тесина безам шайн жимчу ца чохъ мерзза буур бу, вовшийн дагара а дуьйцуш, Бештос кест-кеста: «Дладаханарш-м, вайшимма мел хало хъегнехъ а, дладевллера, Бусана! Хинца вайшиъ цхъаъна ду-кх! Хинца вайшиъ ваьшшиннан дегнаша дукха лехнарг кхочушхилла ду-кх!» – бохуш, цунна дуьхъал Бусанас эр ду: «Со тоха ца елпехъара, хлара иштта-м хир дацара хъуна, Бешто. Хинца хаьий хъуна, суна хьо дукхавезаш хиллийла?». «Хаъа, хаъа, сан жима Бусана! Хаъа, сан хаза Бусана», – олуш, шена тлехула пхъарс баьккхича, Бусанас иза къевллина маравуллур ву. Тлаккха, Бештос, цуьнан Iаържа гиччош лергел тлехъа а тосуш, цуьнан йогу беснеш а лавцна, члогла шена тле а оьзна, шена а, Бусанина а благор боуьйтуш, мерза, члогла барт лур бу.

Иштта хир дара хинца Бусанина тлебоглучу Бета-гIара, цхъаьнне а гучу ца бовлуш, аьтто а баьлла, хлара дIайигча.

Бусана йоллучу такхорана тебаш схъабоглу БетагIар, шайна духъалийоглу адамийн гIовгIа а хезна, чехконца нехан керта а лилхина, бертал бийшира, цара ца бевлла бен са ца долура.

Бусана а, кхечу агIор тлебоглучу нехан гIовгIанаш шена хезча, меттах ца хьовш, наггахъ дайн са а долуш, дIатийра.

Схъавоглучу шина стагах цхъаъ: «Гирмасолта! Гуттар а ца доглу КIоцIе нускал, бохуш, ца хезна хъуна? – аьлла, велавелира.

– Цунна-м и хир я ца хир, къанделлачу Мусина-х дера ца хуьлу иза, тховса Бусана а яхана-м, – аьлла, цуьнан накъост а велавелира.

– Мусина иза а дера ца хуьлу, Хизарина моьттург чех а дера ца дели.

– Хизарина хIун моьттура, Iаьлбиг?

– И-м ас дуьйцу хъуна, схъайтал и цIе, – аьлла, шен члогIачу томканан цигаьрка а латийна, Iаьлбига юха а элира:

– ЦIа вахана вайшиъ хIумма а дан а ца воллу, хлара цигаьрканаш оззалц кху керта юххе охъалахло вайша?

– Лахло, – Гирмасолтас а аьлла, хлара шиъ Бусана йоллучу такхорана гена воцуш керта юххе охъалахвелира. Тлаккха Iаьлбига шен къамел дIадолийра:

– Селхана, стомара маьждигехъ тхо, делкъан ламазера а девлла, гулделла Iаш, Хизара къамел дир-кхи жа доло безам бу шен бохуш... И хилла хъуна, шен йоI жа долчу Мусе а елла, цунах вакха воллуш... Хинца хаъа-кха суна, иза цо цунна аьлла хиллий.

– И захало-м, къайлах дуьйцуш дан гIерташ хилла Хизар, – аьлла, Гирмасолта шен вон йогу цигаьрка тоян вуьйлира.

– Хизар-м, нахана хIун ду а ца хууш, доккха цхьогал дай.

– Цуьнан цхьогалалла-м тховса Бештос, Бусанас дохий моьтту суна, дедда къайла а даьлла.

– Цу шимма Хизаран цхьогалалла а кьорланара до-
хий, и шиъ кьайла а дера даьлла. Ца даьлпехьара, хинцале Вахьидагларна Бусана
каро хан а яра... – аьлла,
лаьлбига, шен цигаьрканан боккха баьккхина кIур чу
туьйхира.

XIII

Ракалатана, гIеххьа йист а хуьлуш, паргIато хилча, кхунна улло Iен молла
вистхилира тIехь лаьттачу Бештога:

– Хинца Ракалатана дикка гIоле а хилла, со дIавахча хIун дара техьа? – аьлла.

– ХIара хинца-м цхьа дика паргIат ю, хьан гIуллакх
хир ду, дIавахча мегар ду хьо-м, – аьлла, Бештон кьамел
хедаш, кхеран керта говран дур а деара, оцу минотехь
уьйтIахь: «Бешто!» – аьлла, мохь а белира.

Бешто, шен дагахь: «Сан накьостий бу-кх уьш», – аьлла, чехкка араиккхира.

– Бешто! Хьо вуй хIара? – аьлла, тIе а чевхаш, шен
накьостаца цхьаьна кхеран керта иккхина Хьасан,
вистхилира:

– Ва! Со ву хIара-м, охьадисса, – аьлла, Бешто шайна тIеволавелча:

– Ахь хIун дей?.. ХIокху делан сохьта тхан зуда схьалол, хьайна са дезахь, –
аьлла, Хьасан, говрара охьа а иккхина, шаьлтана тIе куьг а диллина, кхеран чу
волавелира.

– Ой, дIадовла, шу хьерадевлла? Я эгIийна?..

– Хабар-м дуьйцур а дацара, – аьлла, Хьасанан накьост а, говрара охьа а
иккхина, Хьасанна тIаьххье чухьаьдира.

– Соьгахь шун зуда а яц, эцца чохь Iуьллуш цомгуш
тхан нана ю, и кхерор ю аша, деладуьша довла духа, –
аьлла, Бешто, пхьаьрсаш а даржийна, Хьасан а, цуьнан
накьост а чу воьдучуьра юхатеттира.

– Ой, хьан да валла хьакхица! Хьуна хIун моьтту?
ДIавала! ДIавала тхуна хьалхара! – аьлла, Хьасан, шаьлта а яьккхина, чугIоьртира.

– Ма дийца хьашт доцург, дIадовла сан кертара, соьгахь шун зуда а яц, кхунах
цхьа зулам дан гIерта шу.

– ЭхIей! КIилло, яI-кх, и зуьдан хабар гой хьуна цо
дуьйцу? – аьлла, шен шичо Бештона шаьлта айъича, Хьасана: – Ахь ядор яра сан
йиша? Ахь хIиттор дара тхо юьхьаьржа? – олуш, Бештона коьртах шаьлта туьйхира.
Бешто, сов чIогIа бIагор беана, хьаьвзаш го а боккхуш, шайн уча аркьал вуьйжира,
шен лаьттара ши ког, садаьллачу стага санна, дIа-схьа а ховцуш.

Кхеран гIовгIанаш а хезаш, аравала кхера а кхоьруш, Iен молла, тIаьххьара а
араиккхина, уча велира. Бешто меттаваза Iуьллуш вара. ХьасангIар, Бешто шайн
карах вели моьттуш, чехкка говрашка а хевшина, кех лилхира. Молла, бIаьргаш а
кьаьрзина, цецваьлла лаьттара, цкъа, шена гуш кех лилхинчу ХьасангIарна
тIаьхьахьожуш, тIаккха, наггахь са а долуш Iуьллучу Бештога хьожуш.

Шайн кертахь яьлла гIовгIанаш а хезна, билггал и хIун ду а ца хууш, кхераелла
Iен Ракалат а, иштта кхераелла цунна уллохь Iен йоккха стаг а, хорша еача санна,
эгайора.

Дикка саметта веана Бешто, хьала а гIаьттина, моллас, лаца а лаьцна, чувигира.
Ракалат йолчу чу волуш, Бешто, корта белаш тIе а биллина, цхьа агIо а оллийна,
вара. Бештона шаьлта коьртан агIо а лоцуш кхеттера: цуьнан юьхь мелчу цIий
юьзна, дика кьаьсташ яцара.

Верриге ціийша а вуьзна, лаца а лаьцна, чувалош волу шен кІант вевзина, Ракалат шен доцу гІоранца кІегар хиира. Цуьнан юьхь къаьрзинера. Цуьнан біаьргаш оцу біаьрг-негІар тухучу ханна хих дуьзира, иза йистхилира меллаша:

– Бешто! – аьлла. ШозлагІа а иза цхьаь ала юьйлира, амма, кхин йист ца хилалуш, дог лоцуш шаьлта шена Іоьттича санна, охьа-м яхара, вуьшта а цамгаро чІогІа ницкъ бина кІелйисина йолу Ракалат, шен кІантана, цІеххьана кхайкхина ара а ваьккхина, чевнаш яр ла а ца делла, садаьлла йисира.

Бештоний, цуьнга юьхь юьлуьйтуш воллучу моллиний, Бештона коьртах ехка хІума лоьхуш йоллучу йоккхачу стаганий Ракалатан садаьллийла ца хаьара.

Моллас, йилина тоььарг юьхь цІан а йина, йоккхачу стага чов гатанца дІа а йихкина, Бешто Ракалатана тІеволавелира, хІара тІевогІуш, Ракалата хІун до теша аьлча санна, цуьнга хьаьжинчу моллиний, йоккхачу стаганий Ракалат са даьлла Іуьллий хиира. Йоккхачу стеган шийла мохь белира. Бешто воьхна цкъа юха хьаьжира, тІаккха йоккха стаг шел хьалха а эккхаш, Ракалатана тІехьаьдча, дІахьаьжначу цунна шен нана еллий хиира: «Баба!.. баба!..» – аьлла, Бешто, шен корта а лоцуш, Ракалатана улло вуьйжира. ТІаккха хьала а айавелла, шен ненан юьхь тІе куьг а хьоькхуш, кхуо юха а элира:

– Баба!.. Баба! Ахь хІун дин?.. Баба! Ахь хІун дин? – кхуьнан біаьргех мела хи хьаьдира, ненан садаларо кхунна шена коьртах хилла чов йицйинера, хІара, цунна улло а воьжна, воьлхуш Іуьллур.

XIV

Бусана йоллучу такхорана гена воцуш охьалахвелла Іен Гирмасолтий, Іаьлбиггий, шаьшшиннан цигаьркнаш оьзна а ваьлла, хьала а гІаьттина, дІаволавелира. Гирмасолтел ханна жимма къено волу Іаьлбиг, вела а велла, шена тІаьхьахІоьттина дайчу боларахь вогІучу Гирмасолте вистхилира:

– Кхин ца хаьа суна, Гирмасолта, Бештон кара нускал а кхаьчна, хІинца дуьйна цуьнан хІумма а екьачохь Іайла а яц-кх.

– Ойт! Да вала цу меан дела-кх... – аьлла, шена хьалха воьдучу Іаьлбигна белшах куьг а тоьхна, Гирмасолтас юха а элира: – Делан а дуьхьа, Іаьлбиг, ма нисъ-еллий, кочий яр-кх и Бусана, я-м ткьа! Гинерий хьуна, Іаьлбиг, иза ловзаргахь, шен шуьйра накха тІе а боккхий, бад санна техка а техкаш, хелхайолуш?

– ДІавалахьа, Гирмасолта, вайшиннан тховсалера наб яйъа гІерта-кх хьо! – аьлла, Іаьлбиг велавелира.

– Я-м муххале а йовр яра тховса наб... даваларг, Бусана вайгахь а йолуш, йовш елхьара бакъахьа дар-кх.

Кхоьруш кийрара дог детталуш делахь а, кхара дуьйцург хазделла, Бусана, ша йоллучохь ела а къежаш лаьттара. Нехан кертахь бертал Іохку БетагІар а, вовшашна муьшкеш а телаш, цергашца балдаш а лаьцна, буьйлура.

И ши стаг дІавахча, БетагІар, меллаша кертал сехьа а липхина, Бусанина тІебаьхкира, и йолчу серийн кертал сехьа иккхинчу Бетас гІо а деш, Бусана кертал дехьа яьккхина, тІаккха ша дехьа а ваьлла, Бусанин пхьарс а лаьцна, чехкка дІаволавелира. Кхеран цхьа накъост кхарна хьалхавелира, Зикарий, Хьамиддий тІаьхьахІоьттира.

ХІорш кху готтачу урамновкъахь дукха гена бовлале, кхарна говрашкахь шайна дуьхьал цхьа нах богІуш санна хийтира. Говрашкахь вогІург Хьасанний, цуьнан накъосттий вара, Бусанех дог а диллина, баккхийчех дагавала цІа вогІу.

БетагІар, шайна уьш хаа ма-белли, шаьш тІекхьаьжначу кертал дехьа лелха буьйлира, амма, цІеххьана ХьасангІар тІе а кхаьчна, биса-м бисира.

Бусана а юкъахь Бетаглар шайна бевзича, Хьасанний, цуьнан накъосттий говрашкара охьа а иккхина, тлехъаьдира, кхарна дена а бохуш, шаьлтанах а яьхна. Бусана йоьхна Бетех хьаьрчира. Бета, иза а эцна, клегар волавелира, кхуьнан накъосттий, шаьлтанах а яьхна, Хьасангларна дуьхьало ян буьйлира. Хьасаний, цуьнан накъосташий кхарна тоха масийттазза а шаьлтанах ластийра, амма, хлорш юхий, дласа хьовдий, церан шаьлтанах клел шайн шаьлтанах а тосий, ца кхетах буьсура. Бетин накъосташка Хьасангларна вуно атта шаьлтанах етталур яра, делахь а хлорш ладда-м лара, тлейоглучу заманна шайн хин болу захалаш уьш хетах, царна шаьш тухур ю а моттуьйтуш, тоха а ца тухуш.

Иштта хьерчаш хлорш клегар боглуш, Бетина дагадеара, уьш хьерчачохь а битина, Бусана клелхьара яккха. Тлаккха Бета, кьевлина Бусанин пхьарс а лаьцца, ведда воглуш, дукха гена валале, урамновкъа схьа ца ван нехан керта эккха сецча, кхунна гира шайна дуьхьалвоглуш Бусанин ваша Вахьид. Вахьид, тогли чохь цхьа шеко шеца йолуш, таьллаш клел лаьтташ хлургон ю, аьлла, мотт хилла, воглуш вара. Амма Бетагларна дикка герга кхаьчча, уьш ма-барра бовза а бевзина, цергаш а хьакхийна, шаьлта баттара а ийзош, кхарна чухъаьдира.

Бусана члогла йоьхна, мохь а ца хьакхалуш, йист а ца хилалуш, йиснера.

Шена тлехъаьдда воглу Вахьид вовза а вевзина, Бетас, Бусана шена тлехъа а лаьцна, юха клегар а волалуш, шаьлта а яккхина, Вахьид кхеро дагахь, мохь туьйхира:

– Тле ма воьллахь! Тле ма воьллахь! Везачу Делора ву ас хьо кху шаьлтанца ворур! – аьлла.

– Ахь-м ворур я ца ворур, килло, ас хьох вай билггал ворур! – алла, Бетина тлехоччушехь, Вахьида цунна шаьлта ластийра, амма клегар воьду Бета аркъал охьа а воьжна, и шаьлта Бусанин коьртах кхийтира.

– Вай Дели... Вай! Вахьид! Йий-кха ахь со! – олуш, Бусана, лаьржа блатор хьаьвзина, яхлуш аркъал охьаюьйжира.

Шен йишина шен карах шаьлта кхетча, воьхна, юхаиккхина Вахьид, ладийча санна, лаьттара, аьтту буйнахь кхозуш, ерриге а цлеша юьзна шаьлта а йолуш.

Хьалаиккхина Бета, хлара ирча сурт гина:

– Эхлей, цле йожа-кх хьо белхан! – аьлла, Бусанина тлеххийтира. Бусана, берриге а хье биллина, са а даьлла луьллуш гича, Бетас, нехан керта а иккхина, хьаьдда вахана, хьерчаш бохкучу шен накъосташна уллохьа а таьйна, мохь туьйхира:

– Зикар! Во Зикар! Длабахийта уьш! Бусана Вахьидан карах чевнах а хилла, клелйисна! – аьлла, Бетас оццу меттехь Бусана ялар царех лачкхийра, дов дахдаларна кхоьруш а, кхин зулам даларна кхоьруш а...

Хьасангларна мохь тоьхна Бета вовза а ца вевзира. Уьш, Зикараглар шаьш парглат битча, Бетина етта дагахь кху готтачу урамновкъахула схьахьаьвдира. Амма, уллохь Вахьид а лаьтташ, елла луьллучу Бусанина тле-м кхечира.

Ша тлехъаьчча, Хьасана: «Юьхьлаьржа хлиттий-кх вай кху шайтлано а», – олуш, ша Бусанина айъина мийра, и елла луьллийла а хиъна, юхабаьккхира. Цу дешнаша меттавалийнчу Вахьидана сурт хлосттира, юьртара цхьаболчу бакхийчу а, кегийчу а наха шай, шен ваший, Хизарий эвла юккъехь мосазза гин, шайна тле плелгаш а хьежош: «Хизар а, цуьнан бераш а къонахий бу моьттура. Шаьш къонахий хиллехьара, нахана делла дош кхочушдан шаьш бохучунна шайн йол тлеерзор яра... хьай эхь!.. стаг хуьлу шен доьзалхо шен лааме а ца верзавелча?» – бохуш санна.

Зикараглар, Бета лаьттаху керта а лилхина, бевдда нехан керташкахула тогӀи чу лилхира. ТӀаккха Бета, Бусана Вахьидан карах еллийла а хоуьйтуш, шен накъостий цӀа а хьовсийна, ведда Бешто волчу вахара.

XV

Шен нанна юххехь гийла Ӏаш волчу Бештона, цӀеххьана Бусана яло бахана шен накъостий дагабаьхкира, тӀаккха кхунна хийтира: «Нагахь уьш гучубовлахь, я Бусана а эцца дӀабоьлхуш царна орца тӀаьхьакхиахь, со бахьанехь ма бохам хир бу-кх царна. Со царна тӀаьхьа ваха веза. Баба, ас дан накъосталла доцуш, елла дӀаяьлла», – аьлла.

Молле чохь Ӏе аьлла, йоккхачу стаге шайн лулахошка а, гергарчаьрга а Ракалат дӀаяьллий хайита цхьаь вахийта, ша хӀинцца схьавогӀу аьлла, Бешто меллаша аравелира. ТӀаккха шен куй тӀе а озийна, учахь Ӏуьллу нуьйра схьа а эцца, шен дазделлачу дегӀаца меллаша божалан неӀаре вахара.

Нуьйр арахь а йитина, божал чу а вахана, сирник латийначу Бештона гира, бий а ког, Ӏад санна, булуш дӀа а хецца, божала юккьехь елла Ӏуьллу шен говр. И говр, тахана Бешто кӀотара вахана волуш, цигахь, яжо юьгу а аьлла, чӀогӀа хехкарна а, цул тӀаьхьа, Бештос цу Орца кӀотарара дуьйна кху шайн цӀа кхаччалц хаьккина яӀаярна а ницкъ чӀогӀа а хилла, еллера. Бештона Ӏаьржа бӀагор беара и сурт гича. Иза, кху елла Ӏуьллучу шен говрана тӀе бертал а воьжна, ша цхьаь бен кхин са долу дегӀ доцчу божал чохь, цхьаннах а ийза а ца луш, велха волавелира, чохь елла Ӏуьллучу шен нанна а, белла Ӏуьллучу кху шен динна а.

ХӀара дин Бештона, шен са санна, безаш бара, и эцна сахьт а далале, ловзарга ваханчохь, нах цецбовллуш и дин а хьовзийна, охьахиича, Бусане ша дуьххьара сакъийрина дела.

Кхеран чохь чубаьхкинчу зударийн белхар а доладелира, Бешто цхьанна а мичахь ву а ца хаьара. И ван-м божал чохь вара, дог Ӏаба ца туьгуш, воьлхуш.

Юха а цӀеххьана, шен накъостий дага а баьхкина, Бешто, меллаша хьалаайавелла, божал чуьра аравелира, тӀаккха, вехна стаг санна, леста а лесташ, кех вала дӀаволавелира.

Бешто, кетӀа а кхаьчна, шайн утарма схьа а лаьцца, дӀахьаьвзаш воллуш, хӀара волчу хьаьдда вогӀу Бета кхунна тӀеӀоттавелира.

Вехьа а вехьаш вогӀучу Бетас, Бештона хилла лаьтта бохамаш а ца хууш, ша кхунна тӀекхоччушехь, элира:

– Бешто! ХӀара ирча болх бу! Бешто, хӀара ирча болх бу!

– ХӀун хилла? ХӀун хилла?.. – олуш, Бешто утармица дӀахӀоьттира.

– Бусана ели-кх Вахьидан карах, – цо аьлча, и дешнаш шена хеззашехь, Бештос, буьйдачу дашо дагийча санна, шен даг тӀе куьг диллира; цуьнан бага цхьаь ала воллуш санна, гӀаьттинчохь йисира; иза, шершшина утармица охьавахара.

– Бешто! Бешто! Ахь хӀун до? Бешто! Хьуна хӀун хили? – бохуш, Бета цунна гонах хьаьвзира. Оцу заманчохь Бетина БештогӀеран чуьра зударийн белхар а хезира. И хӀун ду хьажа а, Бештона хи дан а Бета чухьаьдира.

Сени чу ваьллачу Бетина елла Ӏуьллу Ракалат гира. ХӀара, меллаша юха а ваьлла, сенин неӀарехь лаьтта чуьйнан гӀуммагӀа а эцна, Бештона тӀехьаьдира. Ша тӀекхоччушехь, Бетас, нагахь са а долуш, аркъал Ӏуьллучу Бештон юьхь тӀе хи хьаьрсира, тӀаккха, корта хьала а ойтуш, бага а хи доьттира жимма.

Дукха хан ялале Бешто жимма меттавеара, тӀаккха жимма хи мелча, цунна дикка чу са деара.

Бетас ша клегар хаййча, Бешто, утармех букъ а тоьхна, Бете а хьаьжна, меллаша вистхилира:

– Бета!..

– Хіун бах ахь, Бешто?

– Бета! Хьох эхь хета суна. Бусана йийна аьлча, и ла а ца делла, са даьлча санна, со охьавожарна. Бусанин ялар ахь соьга хазийча, сан деге цхьа лазар иккхира, хіуьа хьаьддехь а, сан кийрара цхьа хіума а хедира. Суна цкъа а дја ца даьн долу ан хіоьттина, со цо талхор а ву. Со телхина ваьлла стаг ву. Атта-м ца хіоьттина хьуна суна и ан. Ладоглахьа, Бета!.. Чохь елла Іуьллуш со вина сан нана ю; сайн велла ваша санна, суна дукхабезна сан дин а божали чохь белла Іуьллу, сайн сил а дукха езна Бусана а шен вешин карах елла Іуьллуш ю, – аьлладу Бештон блаьргех мела, даккхийра, горга хин тјадамаш луйста эга доладелира. Кхуьнга ладобгуш кхунна тлехь лаеттачу Бетин-м, кхунах кьахетта, хіара охьавоьжчахьана а оьхуш дара даккхийчу блаьргех луйста мела хин тјадамаш.

XVI

Шолгачу дийнахь, цу хилладу девна юкьа кху юьртахь бу боху баккхий нах а, тхьамданаш а буьйлира. Цара и дов пхи-ялх де далале дја а дерзийра.

Бешто меттахь шина клиранах Іиллича, цунна коьртах хилла шаьлтанан чов йирзира, амма цунах хьалхаваьлла, хьалаайъавелча а, Бештона хіоьттина ан дја-м ца делира.

Бештона шена хилладу бохамаша а, хіоьттинчу эно а члогла ницкъбора. Цо беш цхьа а тайпа болх бацара. Иза, маж а йитина, дјаволавелира, цо хіума а клеzig юура, и ша юуш ерг а, шен гергарчу нахе воьдий я бевзачу нахе воьдий, юура. Цу тайпана Бештос 12 шо дјадаьхьира. Хіара нахаца уьйр клеzig йолуш вара, вист-м хіара ца ваьлла бен ца хуьлура. Юьртахь наха долийра, хіара телхина бохуш, тлаккха дукха хан ялале, хьерваьлла бохуш а делира.

Цхьана дийнахь кхуьнга Бетас элира:

– Бешто, наха хьо хьерваьлла бохуш а дуьйцу, со волчу схьа а волий, хьайн маж дја а яккхий, соьца чу-ара а волуш, Іехьа, бакьду, Бешто, со да волуш долу хіума ас хьуна кхоориг цахилар, – аьлла.

И шег аьлча, Бетина тле а кхетта, Бешто вехха вилхира.

Бештос Бетас шег аьлларг ца дира, иза массо а хіуманаш дог даьллий, дуьненах чам байний вара.

Бештос, шег Бетас наха хьерваьлла боху аьлла дийцичахьана, кест-кеста ша-шега олур:

«Вала а ваьлла-кх со хьер. Нах а суна ца беза, дуьне а суна ца деза, ваха а суна ца лаьа. Ас цхьаммо а ца лелориг леладо. Нагахь, со хьер ца ваьлলেখь а, волуш-м воллу», – олий.

Бешто, шен ненах а, Бусанех а, динах а ваьлчахьана, деш хіума а доцуш, вакьа а велла, кест-кеста шен наний, Бусаний йолчу кешнашка а воьдий, велха а воьлхуш, лелаш вара. Дерриг а гјуллакх Бештон кешнашка вахар дара. Цуьнан синкьерам а и бара.

XVII

Шена и бохам баьлла тахана 15 шо кхочуш а Бешто ша хинца воьлхуш луьллучу кху кешнашка велха веанера, ша хинццалц ма-варра.

Бешто, ша бертал луьллучу Бусанин кошан борза тiera хьалаайъавала вуьйлира, амма иза, нийсса ира ца хлотталуш, Бусанин шира баьццара чурт а лаьцна, кхозавелира. И чурт, чаьрпазийн сурташ а дохкуш, пошмакхийн, тукаран сурташ а дохкуш, кечдина дара. Ша дакъаза ваьккхина и доккха де дуьхьалтуьйсура Бештона. Хlара хинца ша лаьттачохь, цхьа куьг даг тle а диллина, лаьттара. Кхунна, цхьана агlor, шена чов хиллачул тlаьхьа елла шен нана дуьхьалтуьйсура, вукху агlor, Бусанин ер дуьхьалхlуьттура. Тlаккха кхунна дуьхьалтеси́ра шен елла говр а, цунна тle а кхетта шен велхар а, Бусанин ер шена хезча, ша охьавожар а, цул тlаьхьа ша талхар а.

Цхьана куьйга чурт а лаьцна лаьттачу Бештос, цlеххьана шен бага цхьа якъалуш санна хетта, даг тle диллина куьг, шен ехачу lаьржачу можа тlехула бете даьхьира. Амма, хlара оцу заманчохь, цlеххьана lаьржа бlагор а хьаьвзина, дегlера ницкъ дlа а болуш, Бусанин баьццарчу борз тle аркъал охьа-м вуьйжира.

Оцу заманчохь кху кешнашна гена йоцуш басахь йолчу клотарарчу жимачу маьждигехь делкъан ламазана молла кхайкхира: «Оллохlу-акбар!.. Оллохlу-акбар!.. Оллохlу-акбар!..» – аьлла.

Дин чlагlдеш, нохчийн lадат чlагlдеш кхойкху и молла, Бусанин коша тlехь луьллучу Бештона ца хезира, Бешто са даьлла луьллуш вара, ши ког а, ши куьг а дlа-схьа а тесна.

Хамтарш а, тlедахкарш а

1. Блаьрг баьлла а, къена а волчу Мусе йол яла Хизарас дош даларан бахьана дийцал.
2. Вежарий ден дашна тlетаран бахьана хlун ду?

МАМАКАЕВ ІАЪРБИ (1918–1958)

Поззи Іаламат дукхаеташ вара Іаърби Шамсуддинович Мамакаев. Шен стихотворенеш тІехъ лакхарчу говзаллица гайтина цо Даймохк дукхабезар а, цуьнан хазалла а.

Къеггинчу васташца гайтина цо ша винчу мехкан Іалам – Лаха-Невре а, Терк а.

Ма хаза ю-кх хІара тоге, хъайн бай тІе цІен зезаг даьлча. Ма хаза ду-кх хьо, Терк а, гІайре а, хъайна тІе баьццара къаж яьлча!

– Маршалла, маршалла хьоь, сан Невре! Керла духар дуьйхи ахь. ХІетахъ хиллачул а хьоме безам боьду хьоь...

Шен «Винчу юьрта» а, «Партизанийн илли» а цІераш йолчу произведенеш тІехъ Іаърбис гайтина сийлахьчу оьрсийн халкъан вежараллин гІоьнца Октябрьски революцехъа Нохчийчоьхъ бина тІемаш а, баьхна толамаш а.

Шен произведенешца халкъе ирсечу Даймахкана муьтІахъ хиларе кхойкхуш вара І. Мамакаев. Вайн республикехъ даима зевне дека Іаърбин поэзин аз, цуьнан иллеш, эшарш.

КАВКАЗАН ЛАТТА

Ва Кавказ,
Сан марзо,
Сан серло,
Безам,
Сайн нене,
Езарге
Санна, хьоь лаятта.
Беркатан,
Майраллин,
Хазаллин
Латта,
Арахъ а лелла, со
Кхечи хъан хъаьтта...

Сох хьуна,
Хьох суна
Байна бац тешам,
Хьох ваьлча, сан дагна
Хир бара изшам,
Бахъана а хъаха ду
Вай вовшийн деза-м!

ДІадийннарг тІедолу,

Кавказ, хъан лаъттахъ,
Хъан бошмаш
Ю стоьмаш
Мерза кхийнарш,
Хъан хиш ду сан кийра
Цамгарх цланбийраш,
Хъан хlo ду сан накха
Къона латтийнарг.
Поэзин,
Музыкин
Хьостанан латта,
Хьо гинарг
Хьюо деза
Iамийна латта,
Сел сийна стигла тIехъ,
Къонахойн латта!
Аьрхачу Органан,
Мерзачу Теркан
Хи мийлош кхийна
Ахъ кIентий хийла,
Мехкарийн хазалла
Хъан бешахъ хилла,
ДIаензарг –
ДIайийнарг,
Меттиг яц тилла,
Лаьмнаш тIехъ юкъьелла
Ийна хьун терса,
Арешкахъ ялтийн хIорд
ТулгIешца техка,
Iалам ду – художник,
Хъан бинарг тергам.
Сан син аз,
БIаьргийн нур –
Кавказ, ас хаьтти
Сайн даге, яьккхинчу
Хенах чекх а хьоьжуш,
СапарIат хиндолчу
Меттигах хьоьгуш,
МаьI-маьIехъ вахаран
Некъаш а тоьгуш.
Хьуна тIехъ санна, хан
Мерза ца яьккхи,
Хъан хъаннийн,
Хъан лаьмнийн
Сурт хьалха лаьтти,
Сан лерг, бIаьрг,
Докха дог
Ахьчул ца хьаьсти.
Ирхенаш,
Охьенаш,
Шера некъ нислуш,

Яьккхинчу заманан
Моьнаш ду дегӀехь, –
Доьддушехь олхазар
ГӀорочу шелехь,
ГӀамар тӀехь хӀоаш а
Доттучу йовхехь
Лелаш со экханна
Толлучохь вицлуш,
Адамо хьаязчу
Хьаннашкахь сирлуш,
Дог дара,
Кавказ, хьо
Ган даим сихлуш.
ЦӀен зезаг дасталац
Гарманан арахь,
Стиглара можа малх
Хьоьжуш ца хилча.
Ирс долуш хилла вац,
Уьйрех дӀатилча,
Даймахках ваьллачун
Дог хуьлу ирча,
Векхалой хилац стаг,
Сахьийзош вахахь;
Цундела лаьар-кха,
Южалла ягӀахь,
Сайн каш а
Хьан лаьттахь
Хуьлийла, дагӀахь!
Ваьхнера-кх кху махкахь,
Кху дезчу лаьттахь,
Мел вахарх –
Къахьега,
КӀордор а доцуш,
Мел хьежарх –
Воккхаве,
Ӏебар а воцуш,
Сайн шерийн дукхаллех,
Кхачо а йоцуш,
Дуьненан ялсамане –
Сий долу латта, –
Эсала тхан нана,
Тхан майра дада,
Тхо дина,
Кхиййна,
Кавказан Латта!
Цундела ирс долуш
Хета сайн вахар,
Валар а ма хуьлда,
Беш дагахьбаллам.
Ас язъен стих хуьлда

Беш ирсан тIалам,
Шуьца бакъ барт бу сан,
Сан кхоллам,
Iалам.
Дуненахь безамца
Вай цхьаьна дахар,
Кавказ, хьох лаьцна ас
Сайн иллеш яздар,
Со велча, ахь сан чурт
Хьан кIентан ларар!
Цкъа нохчийн зудчо со
Теркаца Неврехь
Дуьнена ваккхарна
Бехке волчунна
Баркалла,
Бераллехь
Со кхийнчунна,
Халкъ деза,
Мохк беза
Со Iамийнчунна.
Вахаран кхолламца
Сан дог дац девнехь,
Ас доггах олучу
Сайн иллин зевнехь
Лаьттан малх –
Компарти
Хестор ю хенехь!
Хийланнийн шерашкахь
Шайн маршо къуьйсуш,
Тхан дайша шайн цийца
Хьандина латта,
ХIинцара хьан ирс дац
Даьккхина атта;
Сан илли,
Кавказан
Лаьмнашка гIатта –
Кху лаьтта
Коммунин
Нуьре аз туьйсуш,
Кху лаьттахь
Бехачийн
Ирсалла юьйцуш,
Массо а къаьмнашка
Хьайн салам туьйсуш!

НОХЧИЙН ЛАЪМНАШКАХЪ

Поэма

Хьалхара дош

1

Къеначу лаъмнашций,
Ширачу хьаннашций,
Діадевлларш хьехадеш,
Къамел дан йиш хилча,

Ций лайнчу тлулгаший,
Тіом гинчу пепнаший,
Ладобгург велхавеш,
Хийла аз хазор дара.

2

Кхолламо дай, дедай
Хіетахъ ца хьистина,
Вон хьобгуш, диканах
Цар дог ца диллина.
Маършачу нохчочо
Къиза ницкъ тіетеларх,
Иэхье къурд аьлла дац,
Горасиз ша висарх!

3

Шайнчул сов ницкъ болчо
Іазапехъ бахкийна,
Іадато тилийна
Дай біаързе вайн хилла.
Амма цар лардинарг,
Нохчийн сий кхоьллинарг
Безам, Барт, Оьздалла,
Майралла, Бакъ хилла!

4

Масийтта шо хьалха
Башламнел лахарчу
Аьрцанийн хьаннашлахъ,
Бен санна, юрт хилла,
Цхьа акха Іуьллучу
Юьртана тіебоьдуш,
Лаьхьанан лар санна,
Ситтина некъ хилла.

5

Хіинца и ян а яц –
Йохийна я яьгна.
И-м суна хууш дац –
Баьрзнаш бен ца дисна.
Цигахъ кхин хезаш дац

Юъртахойн жлаълеш а,
Суьйренца кIур а гац,
Я дийлац герзаш а.

6

Цкъа, кIеззиг хан хьалха,
Талла тхаьш даханчохь,
Хьалха юрт хиллачу
Меттиге тхо кхаьччахь,
Таллархочо сайна
Дийцинарг ца дицло,
Ма-хаззар ас хьуна,
ДоттагI, и дIаяздо.

Стиглахь марха ва йоцуш,
Мела догIа догIур дац,
Кийрахь бала ва боцуш,
Ши бIаьрг боьлхур бац.

(Халкъан илли тIера)

* * *

Аренаш аьрцанех
Кхеттачу асанца,
Аьхкенан хьаннаша
Боьра чохь хьульина,
Хьаьрчина Iуьллучу
Ламаройн юъртахь мох
Суьйренца меллаша
ГIаш дего боьллера.
Малх лаххахь цIийбелла
Чарранал гуш бара,
Суьйренца хьаелла
Юъртахь гIар хезара.
Цхьана лохчу лапгIанийн
КетIахь, шайн даггара
Къамел деш, гIайгIане
Ши къонах лаьттара.
Шинний а тIехь чоаш
ЦIахь бинчу машин ду,
НаьIарамачаш а,
Куйнаш а – цхьаь дара.
ТIехь беркъа велахь а,
Ши къонах товш вара,
ДегIана цхьаь лоха,
Важа лекхуо хетара.
Лохачун белашах
Йоца топ кхозура,
Цо буйнахь йилгIанан
Шедакхаж къуьйлура.
Уллорчу утармах
Тесна дин лаьттара.
Цо, некъе кечбиний

Хууш, берг еттара.
Жимахверг астага
Динна те воьдура,
Тіаккха а схъавогий,
Къамел дан хлуттура.
Хетарехъ, ткъех шо бен
Кіентан хир дацара,
Куц долуш, оьзда дегі
И хилар гуш дара.
«Бехк буьллу даций хъан,
Шахид, со длавахарх, –
Эли цо, – дог дийца
Хьо бен сан вацара.
Ган доьгІнехъ, гур ду вай,
Хабар а кхетар ду,
Мацца а къастаза-х
Вай девриг дацара.
Ца ваьлла велира
Со винчу юьртах а,
Ца ваьлла волийца
Кху сарахъ со хьох а.
Сан даго къастийна
Оьзда йоІ – Селехъат
Ца ваьлла йитар а,
Хетало лен сахъат».
«...Аслага... – Цхъа ши де...»
Дехарца декара,
«Тешам бац со кхин Іен», –
Олуш а хезара.
Ткъа цара хІун дуьйцу
Хууш стаг вацара,
Амма уьш дог доьхна
Хилар-м гуш дара.
Ткъа некъе кечвелларг,
Ладобгуш хьобжура.
Къадийнчу даг тіехъ дерг –
И хъанна хаъара,
Ціен богуш хилла бос
Хіинца, макхбеллера.
Хъаьрса мекх тіехъ балда
Цо церга лобцура.
– Цхъалха стаг велахъ а,
Шахид ву тешаме,
Лурвоьлла велахъ а,
Цуьнца дац кхераме, –
Аьлла, стаг вийцина,
И волчу воьссина,
Кіант шарахъ, цлахъ санна,
Кху юьртахъ ваьхнера.
Лурулла хьедарна
Гергарчех къастийнарг,

Башхачу амало
Нахалахъ ваавинарг
Берашца бер дара,
Баккхийчийн доттагI а,
Цу кIентан къа дара,
Важа ирсе вацахъ а.
ТIевеънарг нахана
Атта стаг хетало, –
Цхъалхачо гергарло
Доггах леладо.
АслагIин даган ах
Кху юртахъ юьсура,
ХIинца цо шен динах
ДоттагIа винера.

Ваша веш чуэцна
Шарахъ ша ларвинчух,
ХIинца сел цIеххъана
Къастар – и Iеткъара,
Ткъа юртахъ, кху юртахъ
Дуьххъара езначух
Ша валар!.. Тахний бен
И ган ца тарлора.
Ша винчу цIийнан сурт
Дицделла дацахъ а,
Кху юртах вина юрт
Цунна таръеллера,
Безамах воккхаве
Шен меттиг бацахъ а,
Кху юртахъ езначо
Лаьцна и хиллера.
ДIатаса атта дац,
Дуьххъара езна йоI,
Декъала хилла вац
Езачух хъегна воI.
Шен йохъах ца воха,
Собаре-м хир ву стаг.
Амма – дог, – и гуш дац,
Ца къуьйлуш Iац хъан лаг.
Селехъат ден, ненан
И цхъаъ бен яцара,
АслагIас езна йоI
Шен бен ца лорура,
Ткъа хIинца, маржа яI,
ДIаскъаста дезара,
Дагера, – дог ду цхъаъ!
Цо орца лъохура.
«ХIинца вай цхъалха ду,
Леча, шек ма яьллахъ,
Хийла некъ тосур бу
Вайшиммо лаьмнашкахъ! –

Аьлла, тевелира
Аслагла шен динна, –
Вайша длаюьгур ю
Селехьат, и яглахь...».
Къаьстара клант хинца
Блаьргех хи даьллачух,
Длавоьдуш ша динца
Шен ваша хиллачух.
«Хун дер ткъа, Аслагла, –
Шахлида элира, –
Висахь а со цхьалха,
Ца хилла вай хийра...»
«Мерза хан яьккхи вай, –
Воьдучо элира, –
Шахид, хьан цлен тлехь, сайн
Цлахь санна, со ийра,
Ткъа хинца, хинца вай
Къастанза ца довлу,
Кху метте со лъохурш
Ца кхаьчча ца бовлу.
Къастал воцчу хенахь
Дех-ненах къаьстар со,
Марзбеллачу хенахь
Нийсархойх велир со!
Маццах цкъа (ткъа, маца?)
Тхох стаг вер тлехтоьхна,
Чирна тхан ден карах
Стаг валар хиллера.
Еха хан ялале
Тхан да а кхелхира,
Со кхиъна валале
Сояга чир хьейира,
Ткъа тлаккха, бехк боцу
Со бале вуьйжира,
Сел жимчу сан коьрте
Мел глайгла кхечира?
Дехаре юрт эхарх
Машар ца хилира,
Ас доьхуш кхойкхушехь
Сан маршо длаяйра.
Бехк боцу лурулла
Сан кочахь дисира,
Са лачкъо геннахь сан
Хьулвала дийзира.
Хинца со длаводу,
Хьанна тевовьду со?
Блаьргаш чохь бу бода,
Хууш вац хиндерг со.
Борз санна, хьаннашкахь
Лечкъа сан дезар ду,
Цхьалха нах бу бухахь, –

Уьш а со саннарш бу.
Уьш цхьабарш – паччахьо
Шайн цийнах къастийнарш,
Вайн нехан кхолламо
Дакъаза мел баьхнарш,
Шайн хила йиш йоцчу
Ирсах дог диллинарш,
Обарг – це кхолларо,
Бу яртех къахкийнарш.
Цхьаь лаца хьовзийна
Шен боцчу бехкана,
Важа чIиро къахкийна,
Iадатца бекхамна.
Дехко а юхку-кха
Цергаш ша буьйш хилча,
И саннарг деш ду-кха,
Стага а ца ваьлча.
Куралла лелац уьш
Довзалех къаьстина,
Обаргех цхьа а вац
Дуьнено хьаьстина.
Делакх а, хеназчу
Iожалло хьорг хилча,
Паччахьца кленташа
ТIом бечохь лен вай со!
Хийлазза, наб йоцуш,
Буьйсанийн кIоргешкахь
Вахаран, дуьненан
Ойланаш ас йира.
Вахаран ирс доцуш,
Цу хьаннийн хотешкахь.
Вахале дуьсура
Дуьне сох, ца диьна.
Со санна декъазчу
Нохчочун карах лахь –
Хьан тамаш бийр бу сох,
Со чIирна вийначух.
Дуьне къахьдинчарна
ТIамна сайн каялахь.
Хайта дог ду сан –
Кхерам буй дийначух.
Цхьалхачийн тоба ю
Паччахье хоуйтуш.
Вайн нах мел майра бу,
Дай баьхна бен къуьйсуш.
Со царна тIевоьду,
Кхин стенга гIур ву со...
Ирсехьа дIабовьду
Некъ боцуш хилла-кх со.
Хьо бах ахь? Хьо соьца

Ван эшац. Доъзал хъан
Алсам бу – ле цаърца.
Аърха некъ хир бу тхан.
Кхеташ ву со. Шахид,
Соьца ван хьо глертарх,
Легашкахъ хир бу шад
Хъуна а кху вахарх.
Цхъабакъду – гой хъуна,
Тольарг-м тхо хир дац,
Амма вайн халкъана
Бен ницкъ лан атта дац.
Цкъа цхъа де догӀур ду
Цхъа доккха де вайна,
Ца дагӀахъ, кхачор ду
Паччахьо нохчийн къам.
Доьхна а лийр дац вай,
Латтанаш бухдийларх
Кхера а лур дац вай,
Стигланаш тӀеелхарх...
Со хьело... Гур ду вай,
Ган доьгӀнехъ, доттагӀа...» –
Олуш, куьг кховдийра
Шахиде АслагӀас...
Йоьхначу ойланца
Ши доттагӀ сецира,
Шиннан а цхъабосса
Блаьргаш тӀунделира...
АслагӀас дин маса
ТӀаккха дӀачовхийра,
Легашкахъ хорамца
Шахид а висира.
Мела мох хьоькхура,
Говран кхес ловзаеш,
Малх бузуш боллура,
Мархашлахъ изгабеш.
Товханийн туьнкалгаш
КӀур тийса йоьллера,
Юьртахой суьйренан
ГӀулкхаш дан боьллера.
Аьхкенаан къевкъинчу
Стиглану хъаннашкахъ
Довха тов хӀоттадо
Суьйренца лахешкахъ.
Шал шийла шовданаш
Цу юьртан йистошкахъ
Декаш ду моттало,
Къамел деш бердашкахъ.
ЭвлӀистехъ кегий нах
Шовдане гуллучохъ,
Акхтарган гаьннаш кӀел
Шен кӀудал хӀоттийна,

Ша лаътташ йо! яра,
Ц!ехъа ца йолалуш...
Хийист д!айоьхнера,
Бода т!е болалуш.
Кхул хъалха боданах
Сел ч!о!а кхийрина
Йо! х!инца суьйренах
Кхералуш яцара.
Кхин кхерам, кхин г!ай!а
Къуоначу цу дагна
Буьйсанан боданал
Инзаре хетара.
Хийисте бог!учу
Некъаца цу юьртах
Къаьстинчу беречух
Йоь!ан б!аьрг кхийтира.
Хьоьгушший, хьоьжушший
Лаъттачу мисканна
Ц!еххъана шен дег!ах
Ц!е ели моьттира.
Геннара евзира
К!антана Селехъат, –
Хийла цо лардина
Йо! кхуза йог!у сахът, –
Т!аьххъара дош ала
Ша йола аьллашехъ,
Воьхна и воьссира,
Цунна т!екхоччушехъ.
Маршалла хаьттина
Аслаг!а вистхилча,
Лог!е шад х!оьттина
Йо! сецна йиснера.
Са санна, везнаверг
Тховса д!авоьдийла,
Шаьшшинна хуьлуш дерг
Хиъна и хиллера.
Цо деха б!аьрг-не!арш
Сих-сиха деттара,
Йогучу беснеш т!е
Хин т!адамаш оьгура.
Къона дег!, оьзда дег!,
Г!а санна, диэгара,
Дог доьхна, дог изшна
И миска лаъттара.
Йог!ур юй хуьушехъ,
Цаяре дог даьхна,
И хийла кхийрина
Суьйре т!ееьнера.
Дан амал доццушехъ
Ца гайта ша йоьхна,

Йо! кийрахъ йилхина
Дакъаза яъллера.
Олхазарш клорнешца
Баннашка гуллучу,
Акхарой клезашца
Юьргаш чудулучу,
Наноша доьзалаш
Гулбечу цу хенахъ
Даскъаста дезара
Деза шиъ кху сарахъ.
Аслаглас йо! шеца
Хъаннашка ехара,
Да-нана длатесна,
Яда и кхоьрура.
Мел деха дийцарах,
Барт хуьлуш бацара,
Шайш вовшех къастарх
Клант тешаш вацара.
«Селехъат, со хиндерг
Гуш вара тоххарехъ, –
Таьххъара ахъ аьндерг
Иза ду, схьагарехъ,
Ас хъайга мел дехарх,
Совца хьо ца йоглу,
Поли яц хьо елхарх,
Хьуна тле бехк боглу.
Аслагла, Аслагла,
Бохуш, со хъехавеш, –
Лурвоьлла стаг ву и, –
Шун юьртахъ сох бохуш,
Яцар хьо, Селехъат,
Хлетохъ а со вевзаш,
Хъайн безам бу бохуш,
Со тле а хъийзавеш?
Селехъат, топ кхетта
Сан ког а нийса бац,
Лурвоьлла стаг ву со,
Совца хъан ирс хир дац, –
Цу хенахъ ас аьлча, –
Хлара гуьйре чекхъаьлча.
Йоглу ю, хлума дац,
Хьоь маре – хъан дош дац?
Со лечкъа меттиг сан
Чирхошна карийча,
Валаза ца ваьлла,
Шун юьртах со ваьлча,
Хьо, яглахъ, длайоглу
Де хлинца тлекхаьчна,
Совца ян хьо кхоьру,
Йиллина хан кхаьчна.
Хинццалца ахъ соьга

Дийцинарг харц хилла,
Дехар до ас хьоьга
Кхул тлаьхьа бакъ хилар.
Нехан сох чир яллар
Цхьа бала хиллера,
Хьо езаяларх а
Бала хирг хиллера».
И дешнаш олуш, цо
Шен буйнаш хьаббира,
Хьавзинчу благородо
Цуьнан блаьргаш хьаббира.
Ткъа и йол, гийла йол,
Буо санна, хьожура,
Цо сарахь елхийна
Эшарш бакъ хиллера.

Селехьатан йиш

1

Длабузу малх длабузале,
Схьакхета бутт схькхетале,
Далал, клорни, дагар дийций,
Дала доллу вайша вовшех

2

Хьайн дагар ахь соьга дуьйцуш,
Сайн дагар ас хьоьга дуьйцуш,
Безамца хан яьккхир вайша,
Хинца долу вайша вовшех.

3

Сан бехк боций хьуна хаац,
Нахах яла суна лаац,
Дуьненахь сан кхин безам бац,
Хьох яьлча, сан дуьне хир дац.

* * *

Белшашца тулгешха
Кхерста шен ши члаба,
Бухк санна, бен-башха
Доцуш цо лецира,
Йол, лаьржа, сел хаза
Блаьргаш а белхабеш,
Ша бехке цахиларх
Клант кхето гертара:
«Хиун де ас, Аслагла,
Хаац-кха и хьуна:
Хьо хиларх астагла,
Кхаьрда-кха тхан дада,
Хьо ларарх мостагла
Кхьоруш ю тхан нана.

Гой вала, хьобжур ю
Яллалца со хьобга...».
«Ца оьшу, ма хьежа,
Селехьат, хьо соьга!
Дей, неней ладогла,
Цар вон лур дац хьобга,
Гур, ца гур хаац вай
Кхин вовшийн. Со воьду...
Маршонца лайла хьо...
Со хьело... хан йоьду.
Гийла буьйса ю тлейоглуш,
Малх а хинца длабуьзна,
Орцахь бенар ара телаш
Борз а хир ю ижонна.
Борз а тховса леларг хир ю,
Хьуьнхахь лобхуш ижо шен,
Хинца дуьйна со а лелар ву
Лобхуш дайна дакъа ен!
Безам-марзо ирсе хилла
Хьо дуккха а ехийла,
Кху шарахь ахь со лехорна
Хьуна хуьлда баркалла.
Нагахь гулкхаш хийцаделла
Ирсе стаг а хьайх хилахь,
Дерриг дагна езаелла
Хьайх тешнарг ма вицвелахь...»
Шен чехка буора дин,
Шед тоьхна, лаьллир цо,
«Собар дай, ладогла», –
Аьлча, кху йоблхучо,
«Воьрзур вац Аслагла», –
Хазийра дло хьуьно.
Йолехь ерг ю глайгла, –
Биснера даг тлехь муо.
Гучура велира
Аслагла говраца,
Селехьат елира
Некъа тле клудалца.
Ехха и лаьттира
Дуьрачу бляьрхишца,
Тлаккха цла йирзира
Йобхначу ойланца.

2-чу декъа тлехь дуьйцу: юьртан къеда волчу Зайт-Хьаьжиций, хьолахоща
Дабазций, Лабазций, пурстоьпаций барт а бой, луларчу юьртан моллас Селехьат
шена йобхуьйту. Цу захалонна новкъарло еш волю Шахид, доцу бахьна а хлоттадой,
пурстоьпо лоцуьйту. Селехьат нуьцкъала маре ло ханна дуккха а вокхачу моллега.

* * *

Поппаран нара тлехь
Вертанаш даржийна,
Пенаца глевланге

Нуьйраш а ехкина,
Мотт бара: баърччехъа
Тхъамда верг луьйш вара,
Гиллакхана неїрехъа
Шиъ ирахъ лаьттара.
«Кіентий, вай дакхийнарг
Цхъа нана яцахъ а,
Вежарий ду тахна,
Ледарло ма елаш, –
Тхъамдано бахара, –
Вай дукха дацахъ а,
Вайн аьтто бу тіамна,
Тіай, некъий ларделаш.
Кіентий, аш тіел сехъа
Кіелонаш лацалаш,
Аслагий, сой дехъа,
Бердашца лечкъар ву.
Дуьххъара топ яьлча,
Аш а хъем ма белаш,
Гукааааао юкъахъ уьш бисча,
Тіаккха вай летар ду...».
Цу ломан басарчу
Ситтинчу некъаца
Полковник воґіура,
Дозал деш салташца.
Шедакхаж кхийдабеш
Кіотара хьоьжура,
Шен чинах тоамбеш,
Дог кура и вара:
«Зеламха ву боху
Кху новкъахъ тобанца,
Ша лотьхурш цо лотьку
Бохуш ду кхерамца.
Ас хіаллак и вийр ву
Шен акха ардангца,
Герз, ахча тоьур ду
И дархъам дерг вийца».
Цхъа эпсар, хьесталуш,
Цуьнцанна воґіура.
Юххехъа говр туьйсуш,
Діай, схъай и хьоьжура.
Элира цо: «Полковник,
Говраш ю діо їин чохъ,
Басех а ву со шек,
Вай гур чу доьлхийте?».
Кіур лелхар бен ца гуш,
Мукъачу кіенташа,
Эрна хіоь ца тухуш,
Тіе тоьпаш еттара.
Говр лазош, чов хуьлуш,
Масийтта воьжнера,

Боьхначу салташа
Ца хъажош еттара,
Чов-чардо цахилларш
Бухнехъа хъаьлхира,
Топ кхетта, нал санна,
Полковник вуьйжира.
Боьхначу салташна
Хуьлуш дерг довзийта
Даьхначу таррашца
Кіентий чу хъаьвдира.
Гонаха лесточу
Мостагійин таррашлахь
Діаьндаргех хьийзачу
Цу шиннан ка яра.
Ціеххъашха тур кхетта,
Хилла чов Іаьткъина,
АстагІниг, ціий лаьтта
Іенаш, діавуьйжира.
ТІаккха а халла и
ХъалагІатта гІоьртира,
БІаьргаш чу, ціий хъаьдда
АслагІин бІаьштиг тіехь,
Дуьне Іаржделира.
Онда чов хиллера,
Цул тіаьхъа и тіам тіехь
Дерг ца гуш хилира.
ТІом тийра. Салтеха
Валийра йийсаре виъ,
Кіенташа цигахь шайх
Воьжнарггий, вийна шиъ,
Бармаш деш тоьпеха,
Сихха схъаийцира.
Сихонца уьш хІинца
Хъулбала безара.
«ЛадогІал, салтий, аш!
Ма кхера, схъахилал.
Шуй, шун къам ца дезаш
Лелац тхо, ойла ел.
Тхайн нехан, тхайн маршо
Езар-кха, Іан дитац.
Кху ломахь мукъа а
Даха тхан бакъо яц.
Паччахьо тхайн яртех,
Доьзалех тхо даьхна,
Тхо дерриш миска нах
Ду, – оха хІун дина?
Геннара дуьйна шу
Тхox лето далийна,
Аш тхoьца хІун къуьйсy?
Нах дац тхо, шу санна?
ДІагІо шаьш даьхкинчу,

Кхин юха а ма дуьйла,
Цкъа хецнарг вухавеъча,
Гергарло дIадолу.
Зеламха ву ала
Тахана некъ хьовзийнарг,
Иzza хир ву ала
Кхана а кхузахъ верг».
«Шул гIолехъ дац тхо а, –
Элира салтичо, –
Шу санна, хьийзабо
Салтий а паччахьо...
Тхан дакъа – я кхузахъ,
Я Сибрех далар ду...
Баркалла... Вай кхеташ
Цхъа зама йогIур ю...».
Шаьш йийсаре балийна
Салтий дIахьовсийна,
Зеламха вирзира
КIенташна юххехъа.
Уьш – цхъаберш – сихбелла
Каш доккхуш божкура,
Вукхара хиллачийн
Чевнаш дIайоьхкура.

* * *

... АслагIа дIавахна
Шо кхоччуш доллур,а,
Цу юкъахъ ШахIид а
ЦIахъ воцуш леллера,
Хьегначо кьежвина
И къена хетара, –
Кхолламо кхоййна,
Ца леш, и виснера.
ЗIар кьовлуш яьллина
КетIара утарма,
Хийла дин дIатесна,
Дикка малъеллера,
Паччахьца ийгIина
Хьаннашкахъ лечкъа нах –
ШахIидца зIе йоьзна,
Гергарло леллера.
Ишттаниг къайленга
Ца доьду ярташкахъ.
Буьйсанан хьошалла
ГIарадолу нахалахъ.
И нах тIекIабарна
ШахIид цкъа лаьцнера,
Цара гIо деш аьттонна
Ведда и хиллера.
Шо хьалха санначу,

Гуьйренан суьйренца
Къамел деш лаьттаху
Шахидца верг кетлахь,
Хьошалгла Iен веъна
Вацара цу кертахь,
Сиха гуллакх цо деъна
Хир дара, хетарехь:
«...Иштта нисделлера,
Шахид, тхо къастинчохь,
Миска вуьйш хиллера,
Тхо орцах ца кхаьччехь.
Пурстоп а леллера
Чирихошца клелонгахь,
Ткъа луьстта гуолоцуш,
Эскар а хиллера.
Гуо юкъара и ваккха
Тхо цунна тIекхочуш,
Аслагла чов хилла
ЧIогла гIелвеллера...
Цул тIаьхьа и лело
Тхан меттиг бацара,
Верззалца оха и
Шайн юьрта вигира».
Везачу доттагIчун,
Де доьхна ду аьлча,
Тешаме гергарчу
КIентан а дог духу.
Къаьстина хан яьлча,
Вицлуш ца хиллачо,
Накъосте вон деъча,
Цунна пен ца туху.
Шозза, кхузза а
ШахИда дийшира
Веанчо схьаделла
АслагIин и кехат.
Цхьа буьйса яккха а
Реза и вацара,
Хьаьвзира сихвелла
Селехьатах кхета.
Цхьа шийла доьлхучу
Кегийрчу догIанца
ХIара буьйса локхучу
Мохо шок еттара.
Цу буссехь, хьем ца беш,
Шен сирчу динна тIехь,
ШахИд а луларчу
Юьртахьа вахара.
Пхьуьйра хан хуьллушехь
Эвлиисте дIакхаьчна,
ШахИд ша воьддушехь
Хьуьжарехьа вирзира.

КІайн ціенош цу юххехь
Бошмашна букъ тоьхна,
Серийн керт шайн гонах,
Зоьртала лаьттара.
Воьддушехьа и бере
Дина тІера воьссира,
Кхин стаг тІекхачале,
Беша а велира.
Ткъа дехьа богучу
Чиркхах шен біаьрг кхетча,
И къайллах, къу санна,
Корехьа таьіра.
ШахІида, чухьоьжуш,
Садеттар кхачийна,
Коран біаьрг бохийра
Шедакхаж Іоьттина.
Цкъа доккха садоьлуш,
ТІаккха аз лахдина,
Цо къамел долиьра
Коре а хІоьттина:
«Селехьат, Селехьат,
Со ШахІид ву хьуна,
Йоха ма йохалахь,
Гергахьа йоьл суна,
Хьо кхера ма лолахь,
ХІумма а хир дац вайна,
Хьажал хьо, тІехилахь,
ХІун деьна ас хьайна...».
«Вай, елла яла со,
Го техьа суна сурт?
Баккъал а, ШахІид, хьо
Вутехьа суна гург?
Хьо муха, мичара,
Кхаьчна хир вутехьа,
Къинхетам боцчара
Со тилош ютехьа?».
ШахІида, шен чоин
Киснара даьккхина,
Кехат а кховдадеш,
ЙоІ герга йийхира:
«Селехьат, сихо ел,
Ас хьо цецъяьккхина,
Саметта даладел,
Вуй хезехь стаг хийра?
Соьгахь дерг АслагІас
Яздина кехат ду,
Вай хезехь стаг вацахь,
Ас дІа а доьшур ду,
Цхьа хьовзам балале,
Со вахча бакъахь ву.
Суна-м бен дацара,
Кхерамехь хьо хир ю».

«Цийнада хьюъжаре
Хинцца длавахана,
Цигара схавале
Тоъалла хан ер ю.
Къинхетам хилла сох,
Тховса хьо схакхаъчна,
Деглах са далале
Со хьоъца йодур ю».
Блаъргех беснешца
Дуъра хиш ийдалуш,
Сел къаъхъчу къурдашца
Легашкахъ са къуьйлуш,
Ладобгуш лаьттара
Селехъат Шахиде,
И дешна велира,
Вистхуьлуш мискане:
«Иштта ду, Селехъат,
Гуллакхаш, ткъа тховса
И волчу воьду со,
Хьо йохий ма хьовза,
Йицйна-м ца хилла
Аслагас хьо шена,
И пекъар вицвелла
Хиллехъ а хъан дагна».
«Вацара вицвелла
Сан дагна-м и цкъа а, –
Элира гелъелла,
Блаъргаш тле куьг лаьцна,
И волчдохъ елира
Хинцца со... тховса а,
Некъ хиъча, гур яра
Со цуьнца Iен цхьаъна».
«Некъ суна хууш бу.
Селехъат, хинццехъа,
Лаахъ, ас юьгур ю
Хьо говрахъ сайцанна, –
Элира Шахида, –
Теша, хъайн вешеха
Санна, хьо мегар ду
Сох, го вай тховссахъа?...».
«Сийна цле ялахъара
Кху нана дуьненах,
Сайх дог ца кхардийча,
Цле йолуш и делахъ,
Дайогур ю со а
Хьоьцанна, кху вонах
Яккха со. Кху меттехъ
Цкъа собар ахъ делахъ».
Дош чекх а ца доккхуш,
ЙоI араиккхира,
Цу сохъта, говр ялош,
Беша схъаеара,

Шаьш хьон некъ, дендерг а
Дийца хан яцара,
Хилларг я хиндерг а
Царна бен дацара.

Хеназий, ва къизий
Южал текхочий,
Ва диъний, даазий,
Дуьне, хьо дуьсуш ду,
Масаний воккханиг
Шел таьхьа ва вуьсуш,
Жимачух дисина
КӀайн маьлхан хьо дуьне.

(Ширачу иллига тӀера)

* * *

Лаьмнашкахь гуьйренаш,
Ӏа санна, шийла ю,
Малделла де хиларх,
Суьйренаш кхолало.
Ламаройн кӀайн кетарш
Гинчунна билгал ю,
Месала куй, мачашший
Йоцуш ца вахало.
Ӏаннаш чохь я ломан
Басешкахь Ӏохкучу
Ярташкахь урамаш
Дан а дац, хьашт а дац.
Масех юрт гуллучу
Базаран майданахь
КӀиран чохь мел хилларг
Хаанза стаг висац.
Рузбанан маьждиг а
Ду иштта нах гуллуш,
Дов-дийцар даьллачийн,
Машар беш, кхиэл кхуллуш.
Вон-дика къастадо
Къаноша шарӀаца,
Церан дош Ӏалашдо
Суьпачар парамца.
Базарахь, маьждигехь
Делкъанна мел хезнарг
Суьйранна дӀалуьстуш,
Пхьобьханаш хӀуьттурса:
Я сийлахь, я сийсаз
Ду аьлла сацийнарг,
Ламаройн дош хуьлий,
Ярташка даьржара.
АслагӀа вина юрт,
Ваьхна юрт, воьхна юрт,
Ламанца хьаннашлахь
Хьаьрчина Ӏуьллура.
Таьххьарчу деношкахь
АслагӀин оза сурт

Цу юърта йистехъа
Гинарш а хиллера.
Пхьоханахъ болчара
Дуьйцура, цецбуьйлуш:
«Цар йийнарг котам яц.
Цуьнан дас стаг вийна,
Вийначун верасашна
Уллоха тӀехвуйлуш,
Эвхъаза мостагӀ гар, –
Эхъ ду и тайпанна».
Цундела, цхъаъ хилла
Ца Iара и лъохуш,
Мисканна кӀело еш,
Южалла лелара.
Шена и хуьушехъ,
Делера гӀо доьхуш,
КӀентех цхъаъ я ШахӀид,
Кхаччалца и Iара.
Цкъа буса цу хьуьнхахъ
Цхьалха дин терсара,
Буьйсанан семаллехъ
И генна хезара,
Седарчий цу стиглахъ
Наг-наггахъ кьегара,
Хьуьнхарчу ирзу тӀехъ
Беш мукъам хезара:

Хьуьнхара мукъам

«Вай делча, денлур дац,
Къанделча, къонлур дац,
Вай динчу наноша
Вай духа дийриг дац;
Маршонца ца биъна
Безам вайн мерза бац,
Ша висча, лахъти чохъ
И биънарг стаг ма вац.
Маршоно хьегавеш
Шен вахар гӀийла ду,
ЧӀирхоша кьехкавеш,
Кху хьуьнхахъ шен бен бу.
Ког биллал латта дац
Ша теша йиш йолуш,
КӀайн маълхан хьо дуьне
Ша маца дуур техъ?..».

* * *

Шен чевнах вирзина
АслагӀа гӀаьттинера,
ЧӀирхошха къаьхкина,

Кхузахь и печкъинера,
Де даьлча, шиь даьлча,
Бере ван везара,
Шахид а ца вогуш
ийриг хир вацара.
Хенаш тIе топ кхетча,
Бос сира сай санна,
Кондаршкахь «шарх» аьлча,
Цец хьалаэккхара и,
Бер дижо ша йижча,
Къона нана санна,
Син маршо ларйича,
ГIелвелла тхевсира и.
Уллорчу кондаршлахь
Цхьа гIаларт дIасхьайра,
Буйсанан бодашкахь
И герга теккхара.
Тиэкхачо шен буйнахь
КIайн шаьлта йохьура,
Вижнарг цу тийналлехь
И ца гуш, Iуьллура.
– Ма гIерта, ма гIертахьа
Цунна герга, витахьа,
Набарх садаийтахьа.
Къона пекъар ву иза,
Къуоналlex ирс эцаза,
Шен паргIато йовзаза.
ЧIирхоша витина,
Маьрша стаг шех хилла,
Селехьат ялийна
Ирс долуш ша хилла,
ГIан-набарш гуш шена,
Iуьллур и вицвелла...
ЦIеххьана гIар хезна,
Дийзира бIаьрг белла.
ЧIирхочун шаьлта, ло
Санна, кIайн лестира,
Бехк боцчун некхах цо
И шаьлта йоьллира.
АстагIа! АстагIа!
ТIулга тIехь сеттира,
Лехначу дегIаха
ЦIийн хьоста кхоьссира.
Бераллин деларца
Цо балдаш хьадира,
БIаьргаш чохь неканца
Дуьне а хьаьвзира.
Турпалчу некха тIехь
КIайн маьлан мукъ гора.
Шен накха ойуш, цо
Ший а куьг гIортийра.

Ша динчух воккхавеш,
И вийнарг вацара,
Макхвелла, вегавеш,
И воьхна лаьттара.
«Аслагла, хьан синна
Гечдойла вайн Дала,
Сайн декхар ийци ас.
Къинтлера хьо вала!..».
«Сайн ций ас хьаналдо,
Къинтлера ваьлла со, –
Меллаша хазийра
Валарчу вирзинчо. –
Сан дас хьан да вер а,
Ахь хинца со вер а
Шарпан кхиэл ю иза, –
Хийла дегI ювжийна...
Воха ма воха хьо...
Клант, соьга ладогла.
Хинца леш воллу со,
Хьо сихха дIаглолахь.
Кху метте стаг кхача
Мегаш ву, хье ца луш,
Цо лазо там бу хьо,
Цунна гарх ларлолахь.
Мухха а юьртана
Кхузахь дерг хаийта,
Дог лозуш волчуьнга
Сан дегI дIадахийта...».
Кхин лен ницкъ бацара,
ДIасхьайра Аслагла,
Юха а вуьйжира
ТIулга тIе аркъала...
ЛадобIна, догдобхна,
Чирхо хьулвелира,
Валарчу вирзина,
Воьжнарг а Iуьллур.
Хийлазза и саннарг
Дайна хьун теш яра,
Ца гучха и хилларг,
Меллаша техкара.
Лаьмнашкахь дерг гайта
Латийна чиркх санна,
Можа бутт стиглара
Лаьтта тIе хьоьжура.
Юххехьа говрийн хур,
Бергийн гIар таръелла,
Аслагин дин, дена
ТIебеьна, терсира.
Цу хенахь ирзу тIе
Ши бере кхечира,
Говрашкар воьссина,

И шиъ тlехъаьдира,
Кхийтира... вуьйхира...
Дан амал дацара,
Хьун екош, инзаре,
Йоле мохъ белира.
Гинчунна лан хала
Цигахъ сурт хlоьттира:
Аслаглас тlаьххъара
Гийлла бlаьрг биллира...
«Ва Шахlид... Селехъат...», –
Цо ши цlе яьккхира,
Тlаккха кхин ца делла
Бlаьргаш хъаббелира.
Селехъат, Селехъат!
Хъан мохъ ма шийла бу!
Ахъ дан а хlун дисна,
Хьо хъанна тlегlур ю?
Да-нана, хъан ваша,
Хъан везар lуьллуш ву!
Яхаран, ирсан некъ
Кхузахъ хъан хедаш бу –
Тlекхетта хъаьрчира
Аслагин дегlах йол:
«lожаллин ницкъ хир бац
Вай къасто, Аслагла...
Хlун де ас... Вайший а
Дийна хьо вийначо.
Со хьоьца дlайогlу,
Кхиэл ер-кха кхоьллинчо!...»,
Аслагин хаьнтlера
Тапча схъаяьккхина,
Цо шена йожийра,
Бlаьштит тlе хlоь тоьхна.
Безаммий, къуоналлий
Цхъабосса дlадайра,
Ирзу тlехъ ши дакъа
Ул-уллохъ lуьллура.
– Маржа яl, Шахlид, хьо
Воьхна, ткъа бехк а бац!
Хъайн дагца чlагlло хьо –
Уьш шиъ кхин гlоттур дац...
lадатой, lаламой
Хъан бан а аьтто бац.
Бакъонан малх кхетталц
Хъан нехан ирс дац!
Ша хlун дер ца хууш,
Йиш йоьхна, Шахlид lаш
Декъаза и буьйса
Юкъал тlехъелира.
Аслаглас, сатуьйсуш

Варе ладийгина
Бере а цу хенахь
Царна текхечира.
Делккъехъа схъакхаьччехь,
Бохамах воккхуверг
Хиллачу бохамна
Тлаьхъа текхаьчнера,
Юьрта шаьш дякхаьчча,
Тезетан да хинверг
Кхузахь дерг юьртана
Хайита вахара.
Цу хьаннийн клоргешкахь
Меца борз углура,
Юькьачу хотешкахь
Акхарой цийзара;
Сел ирча, сел йоьхна
Инзаре и буйса
Кху нохчийн лаьмнашкахь
Дуьххъара яцара.

Тлаьххъара дош

1

Паччахьан, ладатан
Даяхна зама!
Хай зама – сан халкъан
Ций мийлла зама!
Хлар дуьне даанзий,
Ирсан де ганзий
Масане къона дег
Ахь лаьттах доьлли.

2

Къахъегна сан дайша,
Бала а лайна,
Амма, ла дладаьлча,
Блаьсте тлейоглу.
Боданехь хийла вон
Хиллехь а дайна,
Буйса-борз тлехъаьлча,
Луьйре тлейоглу!

3

Дешархо! Дийцина
Вели со кхуззахь,
Дуьххъара яздина
Ас хлара деха.
Со, хилларш дийцарна,
Бехке ма велахь, –
Хьайгарчу маршонан
Пусар а делахь.

Хаттарш а, тледахкарш а

1. «Нохчийн лаьмнашкахь» цле йолчу поэмин проблематика муха ю?
2. Муха къастайо автора шен поэми тлехь доттаггаллин а, безаман а тема?
3. Муха хлоттийна поэми тлехь Селехъатан васт?
4. Аслагин васт къастаде.
5. Хьалхалерчу заманахь халкъо лазап лайна хилар муха билгалдолу поэми тлехь?

ДЕШАРХОША ШАЬШ ЕША

ДАГАЛЕЦАМАШ

(Дакъош)

Бералла-м сан хьайчух
Тер хир я хир дац, –
Хлетхьарчу сан ирсах
Хьоггийла-м еъ яц,
Амма шен жималлех
Безам а бовр бац,
Къеналла ца езарх –
Мел дезарг хир дац...
Хлетахь сайн... хлетахь сайн
Деноша хьестар со,
Хьоьстуш, я тергам беш,
Дай-наний-м дацара,
Аьрха бер, аьрха бер
Хилла схьавогӀур со,
Буоберах мисхал а
Тера а-м вацар со.
Беттаса кхеттачу
Буйсанца берашлахь
Туьйранаш дуьйцур ас
КетӀарчу тӀулга тӀехь,
Кханенга сатуьйсуш,
Седарчийн сийналлехь
Ойла еш, Ӏуьллур со
Бешарчу чардакх тӀехь.
Неврехь сайн бераллин
Мур хлетахь ас боккхуш,
Гечошца Теркан гах
Вуьйлуш, сакъералуш,
Хьуьнхарчу уьшлашкахь
Бедашна гӀаж кхуьйсуш,
Лелар со, деха де
Дац а лой, сакъералуш.
Бовхачу малхо со
Ца кхоош воттура,
РегӀахь я тогӀешкахь
ДогӀнаша тӀунвора,
Ганза дерг ган гӀерташ,

Водий со лелара.
Мел кхерстарх лабаций,
Кладлой, цла воьрзура.
Ялх-ворхI шо хьалхарчу
Тiemийн ларш а лoьхуш,
Эвлйистехь саьнгаршца
Хоьънаш а карадеш,
Бакхийчийн хьехаршка
ЛадoьгIуш, ойла еш
Лелар со бeрaшца –
Хиндолчуьнга сатуьйсyш.
Нанас ца хьистинчу
Сайн дог цхьа гIелделча,
Воьдуш со хиллачу
Ирзун сурт дагадогIу.
Цигахь со цхьа висча,
Сулу тIехь ас бинчу,
Дагахь дерг шортачу
Мукъаман аз дагадогIу.
Со бeртaл бай тIехь, сайн
Когаш а ловзабеш,
Ма иллaр-кx хIетахь, дайн
Иллeш а декадеш,
Ткьa тулгIeш, бeрaшxa
Качлой, со лeхaвeш,
Ма хуьлур-кx вaйн бoцчу.
Маттахь соь къамел деш.
Моьттура цaрa сайнa
Хьeхaр до дог хууш:
«КIaнт, илли aлa aхь
Хeзнaчeх, долчeх гyш,
Ткьa oхa Тeрк мa-дду
Хьaн аз – тхaйн аз лoруш,
Aрeнцa дaржoр дy –
Хьo a тхaйн кIaнт лoруш...»,
Гyм гIaттoш мoх бaьллa,
Тeрк тeрсaш шaгдeлчa,
Цхьaллeх сайн шeквaьллa,
Хийлa aс хaьттинa:
«Чeрчaшxa дaръeллa,
Мoхцa шaйн шoк eттaш,
Шy стeннa лaржъeллa,
ХIaй Тeркaн тулгIeнaш...».

Ткьa цкьaцкьa тийнaчу
Дeнoшкaхь мoхнaшцa.
Хуьлур Тeрк йиcтeрчун
Дoг хьoьcтyш шeн гIaрцa.
«Хьo стeнгa cиxдeллa,
Хьoмe Тeрк, – oлyр aс, –

Тарлой со ван хьоьца
Дуьнене тоха бяьрг?..».
Цецвуйлуш, хьоьжур со
Бердашца хьала-охьа,
Хил дехьахь шерачу
Аренгахь машене,
Сатуьйсуш, хьоьгур со.
Генна и йоьддучхьа
Шордолца дяихна,
Ца гинчохь воссаре.
И кхеттол доцучу
Сан жимчу хьекъална
Моьттура и, ловзуш,
Хазхета дяслела,
ЙогIур и, лар юьтуш,
Мокхачу асанан
Туьйранахь бийцинчу
Саьрмиках таръелла.
Баккхалийн могларшца
Совдегарш хьийзинчу
Тхан юьртан майданах
Маьлхан беш хилла.
Шайн дечган семнашца
Ворданах цийзинчу
ЛапгIанийн урамийн
Сурт хийца ма делла.
Ткъа хIинца, со хIетахь
Леллачохь гIелонца,
Бераш го наг-наггахь
Гуллой шайн тобанца.
Амма уьшша-м, со санна,
Гуш долчух Iабаций,
Даглац цу ирзошка
Делхе шайн дог, дакъий.
Тхан дадин бераллел
Сайниг а тоьлура.
Амма кхерниг цу сайчул
Бюзза сов тоьлуш ду.
Делар со бер хIинца
Цаьрцанна школехь,
Уьш дац ткъа кхетамца,
Кхуьуш дерш Нохчийчохь?
Уьш ду, – и ирсенаш, –
Ярташкахь, гIали чохь
Леттачийн и лосьхуш
ТIаьхьенаш. Царлахь
Ловзийта, Iамийта
Ас а дяохьцур ву
Сайн кIант а. Масийтта
Сол сов и тоьлур ву.
Ткъа со? Со къанлур вац

Шераша мел хан идорх,
Сан дог а пеллур дац
Мел члогла кѣахьегарх.
Кѣона ву, могаш ву.
Тоам бо ас вахарх,
Соьхѣа тоѣал ницкѣ а бу –
Соѣ вац ткѣа ирсечех?

Хаттарш а, тледахкарш а

1. Муха гойту авгоро ламаман суьрташ а, Теркан амал а?
2. ХIун боху поэта шен ден а, шен а, шен клентан а бераллех?
3. Шен бералла дIа муха кхехьна поэта?
4. Хьенан бералла лору цо ирсе?
5. Поэта муха гойту юртахь хилла хийцамаш, хIун бахьанех хилла и хийцамаш?
6. Схьаязѣе ламаман сурт хIоттош йолу предложенеш.

ЧУЛАЦАМ

АЙСХАНОВ ШАМСУДДИН

Мало – хало . Орга

Іа

КІайн котам

БАДУЕВ САЫИД

Паччахъан заманна

Ціеран арц

Бешто Лам

Маргіалан синтаре БІе де я біеннах цхъаъ

МАМАКАЕВ ІАЪРБИ

Кавказан латта

Йоле

Даге Сайн кіанте

Нохчийн лаъмнашкахъ

Дагалецамаш

Садаържаш

Текхарг

Мацалла .

www.grozizdat.ru

ГУП «Книжное издательство»
364051 ЧР, г. Грозный, ул. Маяковского, 92